

Plakboek nr. 5

Advertenties en krantenstukjes map

vanaf ongeveer 1930.

Deel 2.

Inhoud.

- Eeuwenoude beuk te Doorn neergestort.
- Een voorhistorisch priesteressentempeltje te Witten.
- Sporen van de eerste Nederlanders te Wezep.
- Voor- en vroeghistorische beschavingsverschijnselen.
- Historische vondsten bij Schokland.
- Belangrijke vondsten in Usselo.
- Steentijd in Zuid-Limburg.
- Veenvondst te Emmen.
- Sporen der eerste Nederlanders.
- Onderaardsch Breda.
- De Prae-Historische ontdekkingen op de Veluwe.
- De betekenis van de naam Zeist.
- Een stenen schildpad van 17000 jaar.
- Opgravingen te Cuyk (Noord Brabant).
- De opgravingen op en bij het Domplein.
- Een merkwaardige vondst (veldslag van Cannae).
- Veenlijken en wat er van bekend is.
- Lapland.
- De vroeg-historische bewoning der klei- en zandgronden.
- Een mammoetsbeen.

Eeuwenoude beuk te Doorn neergestort.

OP OPGRAVINGSTERREIN WAAR
JUIST KINDEREN GESPEELD
HADDEN.

„WONDERDOKTERS” IN ACTIE

(Van onzen correspondent).

DOORN, 4 Nov. — In het Vossenbosch, enkele schreden van den autoweg Doorn—Amersfoort, zijn sedert twee dagen arbeiders bezig met het verrichten van wat men in vaktermen „een royale opgraving” noemt.

Er is daar, of liever er was daar een kleine heuvel met een prachtigen ouden beuk erboven op, waaronder een bankje, dat door de fraaie rustige ligging bij Doornsche ingezetenen van zeer uiteenlopenden leeftijd bijzonder in trek was. Vrijdag zijn de mannen hun werk begonnen onder leiding van de heeren H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, „heraldicus” te Doorn, den kapitein H. J. Bellen uit Assen en den wichelroedelooper S. A. v. d. Meulen uit Appelscha.

De heer Nieuwenkamp hoopt door deze opgravingen steun te vinden voor zijn theorie, dat Doorn en omgeving in prae-historische tijden het centrum zou zijn geweest van een Germaanschen lichtcultus.

Ondanks de hulp van de wichelroede, die hier voor het doen van archeologische aanwijzingen wordt gebezigd, schijnt nog niet veel anders voor den dag te zijn gebracht dan een plek van vette zwarte aarde in het zand, die, (wanneer wij het goed begrepen hebben) volgens den heer Bellen op een „offer” zou moeten wijzen.

Verder hebben de opgravingen het betreurenswaardige gevolg gehad, dat de prachtige oude beuk op den heuvel Zondagmiddag plotseling met een dreunenden slag is neergestort op een plaats waar kort te voren nog kinderen speelden. Omwonenden en natuurminnaars hebben den ondergang van dezen oerouden boom met leede oogen aangezien.

De beuk was bij de archeologische opgravingen dermate aan de wortels beschadigd, dat hij het niet meer kon houden. Toen wij ons gistermiddag onder de stralende herfstzón op weg beyonden om nogmaals een kijkje te nemen op het terrein van de opgravingen, zagen wij juist hoe de gouden kruin van den enormen boom, die de omgeving beheerschte, opzijde boog om toen met toenemende snelheid neer te storten.

WAAR KINDEREN SPEELDEN....

Ter plaatse troffen wij een der omwonenden, die ons opgewonden vertelde, dat hij juist zijn kinderen uit de ingraving had weggeroepen omdat hij vreesde, dat er een ongeluk zou gebeuren. Den geheelen morgen hadden kinderen van burens en anderen in den zandkuil gespeeld.

Wij stelden ons terstond telefonisch in verbinding met den heer Ringaldus van de N. V. „Het Vossenbosch”. Deze wist nog van niets. Twee maanden geléden had men hem toestemming gevraagd te mogen graven, onder belofte, dat niets zou worden beschadigd. De heer Ringaldus heeft zich onmiddellijk in verbinding gesteld met den heer Nieuwenkamp en hem verzocht ook het gat, dat nog in den grond is zoo spoedig mogelijk te doen dichtwerpen.

3 EDRAG.

Een functionaris van de gemeentepolitie, die onmiddellijk was toegesneld, vertelde, dat de politie van de zaak totaal onkundig was geweest; anders had men wel verhinderd, dat hier kinderen gingen spelen. Omwonenden deelden mede, dat zij zich juist hadden beraden om gezamenlijk een ingezonden stuk van protest op te stellen. Maar nu was het wat den boom betreft te laat en ongelukken kunnen nu niet meer worden verwacht.

Over de opgravingen kunnen wij nog berichten, dat de leiders zeer groote waarde toekennen aan de wichelroede als hulpmiddel der archeologie.

Wij waren er getuige van, dat men den ouderdom van een put „vaststelde” door telkens aan de wichelroede te vragen: is hij gegraven in de zeventiende eeuw, is hij gegraven in de zestiende eeuw, enz., totdat de roede in de handen van den heer v. d. Meulen neersloeg. Op dezelfde wijze werd verder de datum bepaald. Volgens deze methode meent men ook den ouderdom van opgegraven voorwerpen te kunnen bepalen. Het bovennatuurlijke schijnt in de archeologie van deze heeren een tamelijk groote rol te spelen. Zoo deed de heer Bellen alle moeite om ons er van te overtuigen, dat er inderdaad bovennatuurlijke dwaallichten bestaan en dat deze samenhangen met voorvallen, die op de plaats van verschijning in vroeger eeuwen zijn geschied. Het valt dus niet te verwonderen, dat men te Doorn de experimenten van de „wonderdokers”, zooals men hen hier noemt, met verbazing gadeslaat.

Deze opgravingen zijn een voortzetting van die welke door dezelfde heeren in begin Juni van dit jaar zijn gedaan. Ook toen werden door den wichelroedelooper een aantal aanwijzingen verricht. De heer v. d. Meulen deelde bij die gelegenheid o.a. mede, dat er onderaardsche gangen moesten bestaan tusschen den ijskelder, het zeer oude kerkje, en huize Doorn. Door graven op den bodem van den kelder, en na andere aanwijzingen bleek echter, dat deze mededeelingen hoogst onwaarschijnlijk waren.

Avondster, 26. 4. 38.

OUD GERMAANSE URNENVELD. TE RIETHOVEN.

Nabij den Keepopschen Watermolen, het schilderachtige plekje onder Riethoven, is men thans bezig den zgn. Duivelsberg af te graven. Het vermoeden, dat zich hier een Oud Germaans urnenveld bevond, is bevestigd door de vondst van verscheidene urnen. De Rijksoudkundige instanties zijn daarom op de hoogte gebracht.

EEN VOORHISTORISCH

PRIESTERESSENTEMPOLTJE TE WITTEN.

Vlak bij Assen ligt Witten. Het dozijn boerderijen hier doet niet vermoeden dat de fraaie Drentsche hoofdstad eens onder de Marke van Witten gerekend werd. Misschien dat er nog eens een tijd komt die aan dit gehucht wat meer betekenis verschaffd dan het eeuwen lang heeft gehad; door het eenrichtingsverkeer dat Assen heeft ingesteld ligt Witten nu aan een verkeersader Holland—Groningen en op den duur blijft dit niet zonder goede gevolgen.

Aan dezen verkeersweg, juist als Witten gepasseerd is, ligt een modelzandgraverij. Modelzandgraverij, want als men veel van dergelijke delverijen heeft gezien, is de gemiddelde herinnering er aan een beeld van groote wanorde. Daarvan hier geen sprake. Over een front van 150 M. naar den weg gekeerd ziet men één stelsel van waterpasse lijnen: het korengroene oppervlak van de esch, donkere akkerlaag, de lichtgekleurde zandlagen met daarin de afzettingen van den ijstijd; hieronder zet het lijntje van smalspoor een forsche streep en lijnt zoo het nieuwe weiland af dat in de vlakke laagte de afgraving op den voet volgt. Het zand vindt per vrachtauto's van groot formaat zijn weg naar bouwwerken, wegeaanleg en industrie.

Deze esch in afgraving is deel van een zandrug die zich door de lage heidevelden en weilanden van de Witter Marke slingert. Op een plaats als deze, den effen weg, met rechts de vlakke weilwanden, steeks z'n rug scherp af in het landschap; meestal doen deze ruggen, die in ons heele land voorkomen, dat niet. Zij komen overal voor, omdat het zandoppervlak van ons land het laatste werk is van het stroomende water dat eens de delta Nederland opbouwde; bewoning en cultiveering hebben deze eens sprekende lijnen in de meeste onzer landschappen vrijwel geheel vervlakt. Maar van de tijden der rendierjagers tot in onze eeuwen hebben zij voor het bewoond worden van ons land de belangrijkste rol vervuld; met alleen liggende hoogten vormden zij eens de drogere plekken in een woestijn vol venen en moerassen. Nog staan de oudere boerderijen in onze vlakke streken uitsluitend op deze diluviale zandbanken.

De oudere boerderijen; en daarom vindt men in Drente de heele bevolking van elke boerschap, samen wonen op zulk een hooger deel van het land. Want hierin verschilt Drente van elke onzer andere streken; men vindt de hoeven niet verspreid in het landschap maar altijd in groepen bijeen. Dit is het geval in elke Drentsche marke; deze hoevengroep heet in het Drentsch het loug. Zeer merkwaardige toestanden hebben zich door deze bewoningswijze, die in Nederland eenig in haar soort is, ontwikkeld; zij verklaart het priesteressentempeltje van Witten, dat ik op 14 October j.l. in de zandgraverij van de gebroeders Martels bloot legde. Marke en loug, dit zijn twee dingen die men moet begrijpen, wil men het oude Drente kennen.

De marke was gedurende ongetelde eeuwen de grondsteen van de volks- en landsindeeling over een groot deel van Europa; in wezen is ze dit nog. Het was een stuk land van verschillende vierkante kilometers groot. Dit bevatte grond geschikt voor akkerland en voor weiden, het bevatte heidevelden en venen. De marke was scherp omgrensd en de hoeken waren met zware grensstenen vastgelegd in het terrein; met merkwaardige, heilige handelingen was de steenplaatsing vastgelegd in het geheugen van de komende geslachten. Geheimzinnige sagen zweven nog rondom de grijze, eenzame grensstenen als den Klaas Steen, Doove Wander, gelegen in de onmetelijke heidevelden. In de oudste tijden was alle grond gemeenschappelijk eigendom van de markegenooten; later bleven dit alleen de heiden en de venen. De boeren met eigen erven vormden het markebestuur; zij regelden de verdeling van de gemeenschappelijke werkzaamheden en van de opbrengst; enkele die daarvoor geschikt waren, wikkelden de eenvoudige bestuurszaken af: de boer- of buurt-richteren; in Drente waren het de volmachten; ze vertegenwoordigden de marke in het kerspel schoutambt of ambacht. Zoo was het werk der mannen; het ontwingen aan den halsstarrigen bodem van een sober levensbestaan, het beredderen van de stoffelijke en bestuurlijke zorgen der marke. Ook de vrouwen hadden deel aan het veldwerk, maar alleen in bepaalde tijden

van het jaar. wieden, hooien en het gemaakte koren in garven binden; overigens was de vrouw de instandhoudster van huis, stal en hof. Zij was de bewaarster van het door arbeid verkregene, maar ook de bewaarster van de rieden en gewoonten verkregen uit de ervaring en de levenswijze der voorgelachten; zij droeg deze over aan de kinderen en verdedigde ze zoo noodig tegen den vrijer denkenden man. Deze wijsheden betroffen niet alleen het stoffelijke maar ook het geestelijke goed van het gezin; en, omdat de vrouwen een groot deel van het leven gezamenlijk doorbrachten in het loug, ook het geestelijke goed van de marke. In het loug be-,dis"-selden zij deze dingen: het dis in abdis en het Brabantsche duske is vrouweke, verraden nog deze oude betekenis van dis, de gewijde vrouw, ongewijd was zij de is", de ise

Men heeft in dit woord loug het Duitse Loch, gat, willen zien; maar de noordelijke dialecten kennen geen enkel woord voor dat ook maar in 't minste klinkt als loch of loug. De Drent spreekt het woord als loo-hoog; zoowel de h als de w zijn maar heel zwak hoorbaar, de oe is heel kort. „Loo" is de oeroude benaming voor heilige plek, heiligdom; onder „t hoeg" verstaat men in Drente nog steeds een flauwe verhooging in akker of weiland Loo is dus „t loo-hoeg", het heiligdom-hoogte-tje. In onze zuidelijke provincies vindt men nog dicht bij dorpen en gehuchten christe-

Spinnende vrouw met doodssymbolen (de een priesteres) op scherf van Grieksch aardewerk. uit omstr. 600 v. C. (Brüsch Museum).

lijke heiligdommetjes, kapelletjes; ze staan daar aan wegkruisingen dicht bij de kern van de bewoonde plaatsen. Hier in Drente schaarden zich de hoeven om het loo-hoeg, zoodat hoevengroep en heiligdom dezelfde benaming verkregen. De zorg voor dit heiligdommetje was de taak der vrouwen; de landelijke kapelletjes in het Zuiden worden nog door de vrouwen en meisjes gereinigd, versierd en onderhouden.

Zoo zwoegden de mannen voor het stoffelijk en politiek voortbestaan der marke in akker en veld; de vrouwen zwoegden evenzeer voor het stoffelijk bestaan in het loug en zij sponnen den draad verder van het geestelijk leven in gezin en marke. „Het geestelijk leven" in de voorhistorie; moet hier nog een vraagteeken achter? Dat van onzen tijd is er maar in de verte mee te vergelijken en dan nog door gekleurde schermen. In eeuwenlange worsteling heeft een verzachtend christendom het harde en meedoogenlooze vervangen dat ten slotte door de menschheid niet meer te dragen was. Er is geen plek ter wereld die in de prehistorie bewoond was, of men vond er de overblijfselen van lang geleden gebrachte offers. In Drente, en waar nog niet alle woeste gronden ontgonnen zijn vindt men ze nu nog. Offerbergen noemt men in Drente de tumuli — verkeerdijk ook wel „grafheuvels" geheeten. De benaming offerberg is juist, dat leeren de opgravingen. Zoo'n Drentsche tumulus bevat in zijn gronding soms 4, vaak 6 menschen, ten offer gebracht in de reine, ongeroerde aarde; gezamenlijk worden ze omsloten door een kring van donker gekleurde ronde plekjes die aangeven dat er eens palen stonden; maar de heining die deze berg eens afpaalde tot een heilige ruimte is vergaan. Niet vergaan zijn de namen die deze bergen eens hadden; op tal van plaatsen in ons land heeten zij nog: Mandenberg, Palenberg, Hilligenberg, enz. Heel wat moerassen, venen, gelegen bij oude woonplaatsen, zijn er waar bij baggeren en turfgraven, bundels van lange vrouwenharen en zelfs heele lijken worden gevonden; zij werden eens, als offers aan het wa-

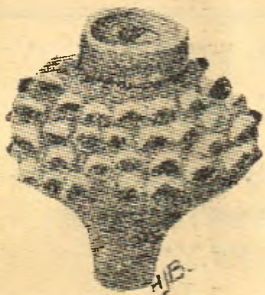
ter, gelegd in een kuil, gegraven in het veen; zoo, in een steriele massa vergingen zij niet; wel ontkalkte het moeraswater het cadaver maar tevens werd dit door de plantenzuren geconserveerd zooals looizuur nu nog doet met leder. Namen als Lichtenberg, Luchtenberg Lichtenvoorde, de Locht, hoort men nog bij de vleet; Luuchiesland is in Drente gewoon, ze

Spinsteentje, van in open vuur gebakken aardewerk uit het priesteressentempeltje te Witten. Hoogte 2 c.M. (In bezit van familie Bartels, Witten)

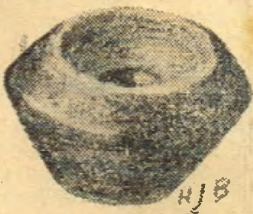
liggen meest aan de lichtzijde, naar het oosten toe, van de oude woonplek; de offers, gebracht aan de voorhistorische licht- of luchtmachten zijn natuurlijk verdwenen. Onze museums staan vol met urnen waarin de verbrande beenderen van de offers gebracht aan het vuur. De herinnering aan deze offeranden leeft nog voort in de namen van plaatsen en in allerlei gebruiken; in duistere gezegden en in lugubere verhalen.

De vrouwen in het loug — of in 't gehucht, wat geheel hetzelfde is — bedisselden deze dingen die van een hoogere zijde werden bepaald. Eene der vrouwen was de over-ise, de o-er-ise,

Spinsteentje uit de opgraving van Moeheno Daro (Indusvallei) — 1500 v. C. (Britsch museum Londen).

die als teeken van haar positie in het loug de gouden hoofdplaat droeg; van deze gouden hoofdplaat der over-vrouw, der o-er-ise maakten de vergetende geslachten het oorjezer en wij Nederlanders vertalen dit met „oorijzer”, een benaming die kant noch wal raakt, die met „oor”, noch met „ijzer” iets te maken heeft. Nog geen menschenleeftijd geleden onderscheidden de gouden en zilveren „oorijzers” nog scherp de rangen van de vrouwen in de Drentsche samenleving. Spinrokken met toebehoor als waardigheidsteeken, behoort eveneens aan de opperste bewaarster in de marke. Het is het kenmerkende werktuig der vrouw en komt geheel met haar voorchristelijke beteekenis overeen. Uit den vormloozen hoop wol ontstaat onder de spinnende vrouwenhand de draad die straks beschutting zal geven aan het gezin; als bewaarster van het geestelijk heil spon de priesteres uit de oude wijsheid het geestelijk richtsnoer in het harde bestaan harer markengenooten. Deze priesteressen zijn eveneens in

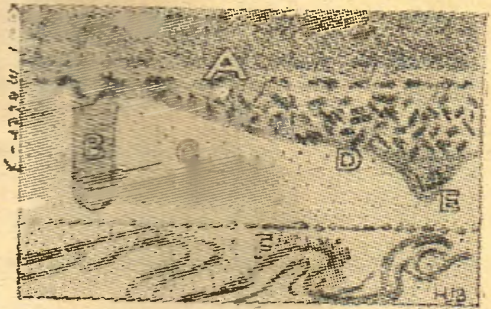
Spinsteentje van in open vuur gebakken aardewerk uit klokbekeerterrein van Langenberg bij Ede. Hoogte 2½ m.M. — 2000 v. C. (Collectie Bellen, Assen).

het volksgeloof nog lang niet vergeten; zij komen nog voor in de sagen van den Achterhoek en van Twente, van Westerwolde en Drente. Men kan ze nog spinnende aantreffen op der Kiebaarg, een offerberg in Westerwolde en op een woesten heuvel, den Spinberg bij Jipsinghuizen; voor kort nog op een tumulus bij Schotterhuizen. Hier vond men bij deskundig onderzoek inderdaad nog spinsteentjes in den of

Spinsteentje van barnsteen, uit een terp van Leermens (Gron) Hoogte 16 m.M. (Collectie Braaksma, Assen).

ferberg. Een sage verhaalt van een Keltische koningin aan het hoofd van haar oprukkend leger en van een spinnende priesteres die haar de nederlaag voorspelde. Ook in de rechtspraak van vroegere eeuwen vervult het spinsteentje een belangrijke rol; bekend is de bepaling dat de ontrouwe echtgenoot kon worden weggezonden met een spinsteentje en vier duiten. Van de drie nornen spint de eerste den draad, de tweede windt hem op en de derde knipt hem door. De staatkunde kent het spilleleen, ook spinneleen.

Profiel van het Priesteressentempeltje in de zandgraverij te Witten

A = akkerlaag, ontstaan door pluggenbemesting gedurende eeuwen, onderaan: oerachtige verhardingen.

B = donkere plek waar eens een paal stond; teekent zich grijs af in het bruinroode zand C. en het daaronder liggende gele zand, dat zijn afzetting in stroomen water nog duidelijk laat zien.

C = zandlagen.

D = bodem van het tempeltje, geheel doorwoeld. Deze omwoeling heeft plaats gehad vóór de eerste bebouwing van het land, daar de akkerlaag, er boven, ongestoord is. De donkere partijen: zwarte aarde met veel houtskool; de lichtere: zand uit C, door den tempelbodem gemengd.

E = ongestoord putje in het oostelijk brandpunt der tempel-ellips, waarin enkele scherven van laat-Germ. aardewerk en het spinsteentje.

F = Plooiingsverschijnselen, in den ijstijd ontstaan; de donkere slierten vormden eens een dun leemlaagje waarop, diep onder den delta-waterspiegel, een zandlaag was afgezet; door stroomwerking verloor deze pappige massa den zijdelingschen steun en gleeed, het vette leemlaagje plooiend, naar het Westen (rechts).

De vlakke steenlaag boven F is de rest van een grintafspoeling; de keien bleven liggen.

Het spinsteentje van Witten lag binnen een oost-west gestrekte langwerpigen kring die onder de 50 c.M. dikke akkerlaag te voorschijn kwam, als een donkere plek van ruim 4 bij 2½ M. Toen de zwarte grond, die in het westelijk gedeelte slechts eenige laat-Germaansche potscherven bevatte, was weggenomen, bleek in het oostelijk brandpunt der zuiver getrokken ellips, de zwarte aarde nog dieper te gaan: er was eens een kuiltje gegraven. In dit kuiltje lag het spinsteentje met enkele scherven van voorhistorisch aardewerk. Zeker is het dat hier, als onmiskenbaar teeken van een vrouwentempeltje het kenmerkende vrouwelijke werktuig, het spinrokken met zijn twee staven van klos en spoel in de aarde is gelegd. Om een langwerpige rond, een ellips — dus den vorm dien het vrouwelijk schild in de heraldiek nog heeft — te trekken, zijn twee vaststaande staven, de brandpunten, noodig. Aan de uiterste einden der oost-west gestrekte ellips hadden eens forse palen gestaan. Bij dit priesteressentempeltje komen dus zes staven te pas, hetgeen van belang is als men zich herinnert dat in mythologie en sage 6 het getal der vrouw is. Voor veel lezers mag deze opmerking wonderlijk klinken; veel van deze verwondering wordt tot verrassing als men ziet hoe in de landverdeling, de folklore en niet het minst in de geschiedenis van Drente verweven zijn: de vrouw en het haar toekomstige getal zes.

Assen.

H. BELLEN.

Sporen van de eerste Nederlanders te Wezep.

Majoor Mallinckrodt uit Kampen vond bewerkte vuursteen.

In het voorjaar heeft majoor Mallinckrodt van de S.B.O.I. te Kampen, die een enthousiast amateur-archeoloog is, bij Wezep een aantal bewerkte vuursteen gevonden. Hij steide het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden van zijn vondst in kennis en het onderzoek, dat door een drietal oudheidkundigen werd ingesteld, heeft tot een verrassende conclusie geleid, waardoor de overtuiging uit de jaartallenboekjes, dat de Batavieren de eerste bewoners van Nederland waren, ernstig wordt geschokt.

Een medewerker van het Algem. Handelsblad wijdt in het nummer van 8 Dec. een artikel aan de resultaten van het onderzoek, die erop wijzen, dat ons land reeds 190.000 jaar geleden bewoond werd.

Vooraf schrijft deze medewerker, dat men er reeds in vorige eeuwen is achter gekomen, dat lang voor de tijd, dat de Batavieren in hun berenhuiden door de Betuwe liepen, de hunnebedden in Drenthe gebouwd werden door mensen, die daar al vóór 2000 jaar v. Chr. geleefd moeten hebben. Daarenboven kwamen in 1935 bij Hengelo een menselijk schedeldak en enkele gebruiksvoorwerpen voor de dag, waarvan de bezitters, naar men uit de ligging heeft kunnen opmaken, een slordige 25.000 jaar eerder, dan de hunnebeddenbouwers bestonden".

Maar in de zomer van dit jaar heeft de Vaderlandsche geschiedenis een nog veel grootere uitbreiding gekregen. Er zijn n.l. sporen gevonden, die erop wijzen, dat .... 190.000 jaar geleden ons land reeds werd bewoond.

Het blad beschrijft dan in een interessant artikel, waaraan wij dit jaartal in de Vaderlandsche Geschiedenis te danken hebben en begint met de vondst van Majoor Mallinckrodt. Wij laten het hier volgen:

In de lente van dit jaar vond majoor Mallinckrodt, instructeur aan de infanterieschool te Kampen en bovendien een enthousiast amateur-archeoloog, tijdens een wandeling langs een pas vernieuwd rijwielpad in de buurt van Wezep, een stuk vuursteen, dat een eigenaardige vorm vertoonde. Het was alsof een menselijk wezen er stukjes afgeslagen had en wel zoo, dat de steen als mes of schraper te gebruiken was. Het komt wel meer voor dat bewerkte steenen gevonden worden, en daarom kwam bij majoor Mallinckrodt niet de gedachte op, de vondst bekend te maken. Gedurende de zomer vond hij echter nog enkele exemplaren, nu in leemhoopen langs het pad, en na eenige informaties vernam hij, dat ze afkomstig moesten zijn uit een leemput in de buurt. Dadelijk begaf hij zich op weg naar deze put en trof al spoedig in de wanden ervan nog enkele tientallen dergelijke, bewerkte en half-bewerkte steenen aan.

Het is nu de groote verdienste van majoor Mallinckrodt geweest, dat hij meteen de directie van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden waarschuwde, waardoor de vondst spoedig door vakmensen bewerkt kon worden. Het drietal vakmensen, bestaande uit prof. v. d. Vlerk (geoloog), dr. Bursch (archeoloog) en mr. Flohrschütz (specialist in stuifmeelonderzoek) ging hals over kop naar Wezep; de heeren lieten de put wat dieper maken, maten de dikten van de lagen op, namen monsters mee en onderwierpen het geheel aan een nauwgezet onderzoek.

In de buurt van Wezep zijn sporen gevonden, die erop wijzen, dat .... 190.000 jaar geleden menschen in ons land woonden.

De alleroudste werktuigen.

We laten hier volgen wat zij in de wand van de put konden waarnemen: Het onderste deel van de wand bestond uit zand, dat, zooals zijn gestoorde gelaagdheid aanduidt, een stuwung moet hebben ondergaan. Daarboven vond men keileem, afgewisseld met zandlaagjes en vervolgens verschillende lagen klei- of grindvoerend zand. De artefacten vondt men in de leemlaagjes en dus op een behoorlijke diepte onder de oppervlakte. Dit wees er dus al op, dat men met voorwerpen te doen had van een vrij hooge ouderdom.

En het onderzoek bevestigde het vermoeden, ja, maakte het zelfs zonneklaar, dat de hier gevonden werktuigen de oudste zijn, die ooit in Nederlandsche bodem aangetroffen werden.

Het bleek, dat de leemlaag afkomstig is uit het begin van de z.g. „Riss“-ijstijd. Men weet, dat het vorige geologische tijdperk, het Pleistoceen, zich in onze streken kenmerkte door een herhaaldelijk dalen van de temperatuur, zóo sterk, dat tot viermaal toe de gletschers van hoge gebergten als de Alpen en die in Scandinavië zich tot ver in het laagland uitbreidden. Tijdens de derde van

die vier perioden (en dat was juist de „Riss“-ijstijd) waren de klimatologische omstandigheden dusdanig, dat de ijsmassa's van Scandinavië tot zelfs in Nederland doordrongen.

Tijdens het opdringen van deze tientallen meters dikke ijswaard nu, moeten de vervaardigers van de gevonden steenen werktuigen geleefd hebben. Waarschijnlijk bewoonden zij de toenmaals vrij hooge linker helling van het IJsseldal, even ten Zuiden van de plek, waar tegenwoordig Zwolle ligt. Het klimaat was, ondanks de naderende gletscher, niet ongunstig te noemen, want het onderzoek van stuifmeelkorrels, die in kleien uit die tijd gevonden werden, bracht aan het licht, dat er boomen als els, berk, den, eik en hazelaar groeiden, hetgeen wijst op een gematigd vastelandsklimaat.

Enkele bewerkte vuursteen uit de leemput bij Wezep.

Doch gedurende het bestaan van onze „Veluwe-menschen” kwam het ijs verder en verder, waardoor de steeds opdringende ijsmassa's langzamerhand het IJsseldal opvulden. Tenslotte rees het de vallei uit met het gevolg, dat de „Veluwe-mensch” zijn haardsteden moest verlaten om naar het Zuiden te verhuizen, waarbij hij een groot deel van zijn gereedschappen achter liet. Het landijs was evenwel nog niet tevreden en veroverde bij stukjes en beetjes het gebied, dat wij tegenwoordig de „Veluwe” noemen. Totdat eindelijk de lijn Nijmegen—Utrecht—Vogelenzang bereikt was. Toen had de gletscher zijn grootste uitbreiding bereikt en trok hij langzamerhand terug, de streek in haar tegenwoordige gedaante achterlatend.

Haar tegenwoordige gedaante, want onderhand was de bodem aanmerkelijk geplooid en opgestuwd tot ons huidige Veluwelandschap, waren ook de achtergelaten bewerkte vuursteenen door het landijs opgenomen en een eindje verder neergelegd, samen met wat leem. Steeds dikker werd de grondmoraine¹⁾, die gevormd werd door het zich in het ijs bevindende puin; en toen ten slotte de gletscher terug trok, lagen de werktuigen al op een diepte van bijna twee meter onder de oppervlakte. En tijdens het verder afsmelten van het terugtrekkende landijs, zetten de smeltwaterbeekjes nog 70 c.m. z.g. fluvioglaaciaal zand er boven op af. Daar, onder een ongeveer twee en een halven meter dik pakket van pas gevormde Veluwe-zandlagen heeft de erfenis van onze voorgangers op haar ontdekking liggen wachten....

¹⁾ gletscher.

Shoo en Adv. Blad v. Elburg
13.12.39

VOOR- EN VROEGHISTORISCHE BESCHAVINGSVERSCHIJSSELEN.

Hunebed bij Rolde

VONDSTEN VAN DEN LAATSTEN TIJD.

Een duidelijk
beeld verkregen.

Onderling verband der cultu-
res. — Rassentypes in verschil-
lende deelen van Nederland. —
Dr. A. E. van Giffen spreekt
te Londen.

Voor de Hollandsche Club te Londen sprak
dr. A. E. van Giffen, directeur van het
Biologisch Archaeologisch instituut der Rijks-
universiteit te Groningen over: Vóór- en vroeg-
historische beschavingsverschijnselen op Ne-
derlandsch territorium.

Wanneer men de vroegste cultuurverschijn-
selen op Nederlandschen bodem in oog-
schouw neemt, zeide spr., dan treffen ons al
direct enkele hoofdbijzonderheden. In de eer-
ste plaats is het in de laatste jaren en spe-
ciaal in den allerjongsten tijd gelukt eenigs-
zins den sluier op te lichten, die gespreid was
over de tot voor kort geheel onbekende oudste
en over de reeds beter bekende daarna ko-
mende beschavingsverschijnselen. Dit is te
danken aan vondsten in Noord-Brabant, bij El-
speet op de Veluwe, onder het hoogveen bij
Emmen, Eelde en Spier in Drente doch voor
alles aan die in het Kuinredal in Friesland.
Daardoor zijn wij gerechtigd het tijdstip van
het eerste optreden van den mensch óók op

bonden, onderling mogelijk slechts zeer los
samenhangen

De aanvang dier eerste sporen van men-
schelijke aanwezigheid in het Zuiden valt blijk-
baar in het derde vóór-Christelijke millennium.

De neolithische vondsten in het Noorden des
lands wijzen op een langkoppig ras. In cultu-
reel opzicht belichten zij echter twee groote,
scherp gescheiden verschijnselen: een hoofd-
strooming uit Nd.-West- en Midden-Duitsch-
land, in laatste instantie waarschijnlijk uit
Oostzee-, en het Elbe-Saale- of nog Oostelijker
gelegen gebied. Deze geheele beschaving ken-
merkt een min of meer sessiele bevolking, die
den graanbouw reeds kende. Zij begint voor
of omstreeks den aanvang van het tweede voor-
christelijke millennium. Daarnaast vertoonen
zich bijkomstige stroomingen, welke grooten-
deels dezelfde betrekkingen als die in Midden-
Nederland verraden.

Wat de neolithische vondsten uit het midden
des lands aangaat, deze beslaan een wigvormig
verbreidingsgebied. Beïnvloed uit het Noor-
den, en het Zuiden, naar het Oosten wijdopen-
staand en met de spits naar Engeland, schuift
het zich in tusschen de Noord- en Zuid-Neder-
landsche cultures dier dagen.

Hier wijst het onderzoek op een forsich lang-
schedelig menschen-slag, dus ook weer op een
Germaansch ras-type. De recente anthropolo-
gische samenstelling der bevolking pleit er
echter voor, dat er ook een rondhoofdige, don-
ker-oogige gedrongen menschen-slag van het z.g.
alpien-type kan zijn geweest. Geconstateerd is
het echter nog niet. Uit een oogpunt van cultu-
tuur verraden zich echter de kenmerkende
differentiaties allerlei verschillen, die zich af-
spiegelen in den bouw en inhoud der neder-
zettingsoverblijfselen, zoowel als grafheuvels

onzen bodem aanmerkelijk terug te schuiven. n.l. tot de laatste jong-palaeolithische sub-periodes van het Magdalénien, je vrij zeker tot het Aurignacien, die men in ronde getallen 10 tot 25000 v. Chr. stelt. Ja, zelfs enkele, zij het problematische, naar wel schijnt veel en veel oudere cultuurproducten zijn in ons land gevonden, t.w. bij Deventer. Zij gelijken n.l. op die der eerste oud-palaeolithische sub-periode, het Chelléen, doch staan vooreerst, tenzij veel later, geheel op zichzelf. Zij berusten in het Britsch Museum te Londen.

Intusschen, hoe het verband dier cultures onderling en ten opzichte van de latere, meer gedifferentieerde beschavingen is geweest, liet spreker in het midden. Vast staat evenwel, dat de jongere er mede samenhangen. Immers ook in lateren tijd zich nog handhavend, vormen zij wel degelijk een verbindingsschakel tusschen de laat-diluviale en de vol-alluviale cultures.

Anders is het met de daarop volgende, veel meer geschakeerde en beter bekende cultuurverschijnselen. Landbouw en veeteelt komen tot ontwikkeling. Het trekken wordt meer en meer opgegeven, vaste woningen en woonplaatsen treden op den voorgrond.

Overblijfselen van huizen, woongroeven met toebehooren, maar ook volslagen nederzettingen en werkplaatsen zijn uit dezen tijd bekend geworden. Zelfs volledige, door wallen beschermde en daaruit samengestelde aardburchten zijn overgebleven. Uit dezen tijd stammen een groot deel van die indrukwekkende megalithische groot-steenige grafmonumenten, welke wij hunebedden noemen. Daarvan telt ons land er nog ruim vijftig; zij zijn uitsluitend beperkt tot de vier Noordelijke provincies.

Jongere steentijd, het neolithicum.

Afgezien van de klein-steencultuur, zijn, behalve de speciaal ten aanzien van de Noordelijke zandgronden in het oog springende hunebedden, voor ons land belangrijk de Neolithische grafheuvels of solograven met sporen van een houtbouw. In midden-Nederland geven de laatste naast enkele nederzettingssporen als oudste cultuur-overblijfselen zelfs den toon aan. Voor het uiterste Zuiden hebben in dat opzicht vuursteen-werkplaatsen, mijnschachten en hutkommen met ruw behouwen vuursteenen manufacten de leiding. Belangwekkender is nog de sedert 1926 gedane ontdekking van z.g. bandkeramische woonplaatsen eener in oorsprong Donaulandsche cultuur. Daartoe behooren de zelfs versterkte nederzettingen te Stein en Caberg in Zuid-Limburg. In het Westen (Holland) ontmoeten wij 1 M. onder N.A.P. de eerste verblijfssporen eener touwbeheerbevolking op de oudste jong-Holoceene afzettingen.

In tegenstelling met de Palaeo- en mesolithische overblijfselen uit den ouderen resp. middelsten steentijd, zijn die laatste mobiele sporen en daarbij behorende gebruiksvoorwerpen der duidelijker aantoonbare bevolkingselementen op Nederlandsch gebied dus betrekkelijk jong een vier- hoogstens vijfduizend jaar.

Wat aangaat het Zuiden, zoo vertoont de jongere steentijd zoowel cultureel als anthropologisch in die beiderlei opzichten een gelijkens met Belgische en Fransche vondsten. Zij wijst blykbaar op een invasie van stam-elementen uit die richting.

Daarentegen geven de in de buurt van Maastricht ontdekte nederzettingen met spiraal-lineair versierd vaatwerk alleen in cultureel opzicht eenige aanwijzingen. Het laatste vertolkt via overeenkomstige midden-Rijnsche beschavingsoverblijfselen, een laatsten uitlooper van vroeg-neolithische midden-Europeesch-Donaulandsche cultures.

Wij hebben hier dus te doen met tweeërlei cultures, die, aan krut- en loessgronden ge-

De bronstijd.

Zoowel gesloten als losse vondsten vertegenwoordigen een armelijke, eveneens door groote rivieren en zee-kusten geleide brons resp. ten deele ook autochthone ijzerbeschaving.

In hoeverre ook reeds in den aanvang van den bronstijd nieuwe bevolkingselementen ons land zijn binnengedrongen, blijft voorschands een vraagstuk op zichzelf, doch in ieder geval vertoont de ongeveer 1800 voor Christus of later aanvangende bronscultuur, evenals de circa 500 voor Christus zich daarbij aansluitende ijzerbeschaving dezelfde hoofdlijnen. Opvallend is de nauwe parallel tusschen de zgn. Engelsche „henges”, waarvan Stonehenge en Woodhenge de bekendste representanten vormen, en de Nederlandsche palissadenheuvels welke in den ouderen bronstijd een climax bereiken.

Spreker wees daartoe nog op de overeenkomstig verschillend georiënteerde bronzen in het Zuiden en in het Noorden des lands en speciaal op het zoogenaamd Deverel- en „Keib-schnittvaatwerk” uit den laatsten brons- of vroegsten ijzertijd. Wat aangaat het laatste vaatwerk, het aan Keltische stammen inhærente midden-Rijnsche haardgebied laat zich, blykens enkele daarvoor typische gidsvormen, nog tot in Drente speuren. Anderzijds is de verwantschap tusschen de Brabantsche en Midden-Nederlandsche en Zuid-Engelsche Deverel-urnen evident.

De ijzertijd

Hij herinnerde voorts nog aan de chronologisch daarbij aansluitende z.g. heidensche legerplaatsen, de „celtic fields” der Engelschen en de eveneens voor den Latène-tijd karakteristieke z.g. kringgropurnenvelden. Wijst n.l. de daarvoor typische vaatwerks ijz. in het Zuiden des lands aanvankelijk rechtstreeks naar België en de Rijnstreek ja vertoont deze in Westelijk Brabant zelfs een onmiddellijk Fransch-Gallischen inslag, in het Noorden des lands komt bedoeld vaatwerk geheel overeen met dat van Nd.-W.-Duitschland (Westfalen).

Nieuw is de ontdekking van kleine inheemsche tempeltjes of kapelletjes uit dezen tijd. Uit een latere periode ontdekte men zelfs een geheel tempelrayon bij Wijster in Drente. Nieuw is ook de ontdekking van allerlei bodemstructuren, in den vorm van kringgropen met rechthoekige configuraties van paalgaten, speciaal in de urnenvelden uit de latène-periode. Zij werden het duidelijkst aangetoefen, te Landemarke in Westerwolde en sluiten zich volkomen aan bij eerstgenoemde kapelletjes. Zij bevestigden het daarom geuite vermoeden dat wij hierin zuidelijke Keltische invloeden mogen zien.

Tusschen dat alles en daaromheen breiden zich zoo in de laatste eeuwen voor Chr. en omstreeds dat tijdstip overal en speciaal in de aan kleigronden inhærente cultures der Friesch-Groningsche terpen en wierden der Zeeuwsche hillen en Betuwsche Woerden zuiver Germaansche stijl- en staminvloeden uit.

Het zijn speciaal enkele nader onderzochte Groningsche wierden, die ons achtereenvolgens over deze beschaving in het algemeen en in het bijzonder over de leef- en woonwijze nadere informaties hebben verstrekt. Dan echter accentueeren de eerste historische berichten de niet geschreven oorkonden der voor een vroeghistorische geschiedenis, waarover dr. Van Giffen sprak.

Ter verduidelijking en aanvulling vertoont spr. nog een aantal lichtbeelden.

Historische vondsten bij Schokland

Beenderen van een mammoet, een neushoorn, een reuzenhert

en van andere uitgestorven diersoorten opgehaald.

Meer dan tweehonderd eeuwen oud.

TOEN ONS LAND EEN TOENDRA WAS....

Blijkens het jongste driemaandelijke bericht der Zuiderzeewerken zijn bij het zandbaggeren ten Zuid-Oosten van Schokland ten behoeve van den dijk voor den toekomstigen N.O.-Polder, onderscheidene beenderen gevonden, die belangrijke historische waarde bleken te bezitten.

Nog geen drie regels telt deze mededeeling en toch is zij van verstrekkende beteekenis. Zij herinnert er niet alleen aan, dat het gebied ten Zuiden van Schokland oorspronkelijk land

Schedel van een reuzenhert, gevonden in het IJsselmeer.

(Foto G. Sloot, Kampen, ontleend aan het Driemaandelijksch Bericht der Zuiderzeewerken.)

is geweest — zij, die belangstellen in de geschiedenis van ons land, weten dat de voormalige Zuiderzee ontstaan is uit een veel kleiner meer —, maar ook dat in vorige eeuwen deze landen bevolkt zijn geweest met dieren, waarvan wij ons nauwelijks een voorstelling kunnen maken. De fondsten toch zijn:

het achterste deel van een schedel van een wolharigen neushoorn; een slagtang, een kies en een rib van een mammoet; de schedel van een reuzenhert; het gewei van een edelhert; een halve kaak van een wild zwijn; een kaakdeel, een scheenbeen en een spaakbeen van een rund; een spaakbeer van een paard; eenige markazietknollen.

Lang geleden!

Wolharige neushoorn, mammoet en reuzenhert zijn uitgestorven dieren. Zij bevolkten deze streken in het begin van het zg. holocene tijdperk, dat 240... eeuwen geleden zijn aanvang heeft genomen. In dien tijd stak het Zuidelijk deel van de Zuiderzee nog boven den zeespiegel uit, die toen ongeveer zestig meter lager was dan tegenwoordig. Het Nauw van Calais was er nog niet; Engeland zat dus nog vast aan het Continent van Europa. De Noordzeekustlijn liep toen ongeveer van Hull over Doggersbank naar de Noordpunt van Jutland. Dit alles hebben wetenschappelijke onderzoekingen en toevallige vondsten aangetoond. De mogelijke oorzaak van het stijgen der zee is het afsmelten van de reusachtige hoeveelheid ijs, die Europa voor een groot deel hebben bedekt vóór het holocene tijdperk en die gedurende het begin van deze periode geleidelijk is verdwenen.

De afsnielting begon in het Zuiden en

plantte zich noordwaarts voort, een kaal en grootendeels vlak land achter zich latend. Langzamerhand ontstonden er een flora en een fauna in deze gebieden. De begroeiing bestond aanvankelijk uit mossen, kruiden en struiken, echter zonder boomen. Tot de dieren, die hier leefden toen de rand van de ijsmassa tot Jutland was opgeschoven, behoorden de neushoorn, de mammoet en later ook het edelhert. Zij graasden de eenzame toendra's af, die zich hier als onafzienbare vlaktes uitstrekten.

Uitgestorven...

Naarmate het ijs verder wegraakte en de bodem hier niet langer permanent bevroren was begonnen de zandverstuivingen, waaraan het ontstaan van de duinen te danken is. De bodem van ons land was toen nog veel drooger dan thans, omdat in het begin de zeespiegel en daarmee het grondwater-niveau veel lager waren. Ten tijde van deze verstuivingen stierven de wolharige neushoorn en de mammoet uit. Waarom? Men weet het niet. De schoot der aarde heeft het tot dusverre voor ons verborgen gehouden.

Na deze groote dieren kwamen de steppebewoners als mormeldieren, woelmuizen en andere knagers. Weer later kwamen nog andere zoogdieren, nadat berken, dennen en andere boomen hier oerwouden hadden doen ontstaan. De reuzenherten en de rendieren verdwenen uit deze streken (eerstgenoemde soort stierf ook uit), de steppendieren maakten eens plaats voor elanden, bisons, oerossen, edelherten en reeën. Het kan zijn, dat de deelen van runderskeletten die ook bij Schokland gevonden zijn, van deze soorten afkomstig zijn; zij komen elders in Europa nog in het wild voor. Edelherten vindt men ook in ons land nog, doch er mag aan getwijfeld worden of zij inderdaad nog tot de wilde (niet-geïmporteerde) boschbewoners behooren. Reeën vindt men nog veel in het wild hier te lande.

Aan deze dierengeschiedenis herinneren de vondsten, die de zandzuigers hebben gedaan op den bodem van de voormalige Zuiderzee. Het zijn niet de eerste en het zullen niet de laatste zijn. Mogen nog vele belangwekkende vondsten gedaan worden en behouden blijven voor onze musea!

Handelsblad, 6. 10. 38.

Belangrijke prae-historische vondsten in Usselo.

Oplossing van een geologische twistvraag naderbij gebracht?

Vlak onder den rook van Enschede heeft een amateur vondsten gedaan, die het bewijs leveren, dat Twente reeds voor 12000 à 15000 jaar vrij dicht bewoond moet zijn geweest.

Van lieverlede heeft hij op een terreintje van hoogstens 10 bij 10 meter een 500 tot 600 steenen voorwerpen gevonden, die alle door menschenhanden bewerkt zijn en waarvan sommige ook de sporen van gebruik vertoonen.

Deze buitengewone collectie is thans getoond aan drie Twentsche oudheidkundigen, die haar zóó belangrijk vonden, dat zij direct een vakman met internationalen roep op prae-historisch gebied hebben uitgenoodigd een nader onderzoek in te stellen.

Van buitengewoon belang voor de prae-historie van Twente acht de wetenschappelijke onderzoeker de gevonden ruwere voorwerpen, de stukjes leisteen, waarop klaarblijkelijk roode oker was fijngewreven, en de resten van die roode oker zelf.

Deze maken een dateering van de vondst mogelijk, en zonder eentgen twijfel heeft men hier te doen met menschelijke werktuigen en gebruiksvoorwerpen uit den laatsten tusschenijstijd, een periode, die wetenschappelijk het Magdalénien genaamd wordt.

In Twente is nooit tevoren iets dergelijks gevonden en het feit, dat deze collectie stamt uit een ongestoorde laag en het materiaal niet vermengd voorkomt met jongere voorwerpen — ~~wat overal elders in Nederland wel~~ het geval is — maakt haar ook voor ons land tot een unicum, in elk geval tot zeer groote zeldzaamheid.

Wat er gevonden is.

Tot de vondst behooren vele stukken vuursteen, waarvan men merkbaar kleinere heeft afgesplinterd om tot gebruiksvoorwerp bereid te worden, beitels, holle schavers, klovers, schrabbers, zoowel vlak, rond als hol, steelschrabbers, puntschrabbers, steelschrabbers met geretoucheerde kanten, graveersteinen, speerpunten, pijlpunten, mesjes, priemen, geretoucheerde zagen, trapezium-vormige werktuigjes, boortjes, graveerstiften, leisteentjes met roode oker en wrijfkrassen, een doorboorde kraal van een halssieraad van natuurlijke asphalt, zooals bij Bentheim gevonden wordt, enz. enz. De meeste dezer voorwerpen zijn bij tientallen aanwezig.

Het groote aantal dezer werktuigen, op zoo'n beperkte ruimte gevonden, geeft den deskundige aanleiding tot het vermoeden, dat men hier een werkplaats of een werktuigen-arsenaal der Magdalénien-menschen ontdekt heeft.

Voor den leek is vooral opvallend de buitengewone fijnheid van vele dezer voorwerpen: de fijne kleine mesjes bijv., die zoo scherp zijn, dat men moet oppassen zich er niet mee te snijden, de zeer fijn getande zaagjes, de pijlpuntjes, die bijna doorzichtig zijn, e.a.

Deze fijne dingen zijn hier te lande al meer gevonden, al heeft het Rijksmuseum Twente ze niet uit Twentschen bodem. Er zijn er aanwezig van Orvelte in Drente, van Elspeet op de Veluwe en van Harderwijker sand, om van de Californische maar te zwijgen.

Ze zijn in ons land bovendien gevonden in Bakkeveen, te Donkerbroek en andere plaatsen van Friesland. Enkele amateurs hebben er ook gevonden in Noord- en Midden-Twente, maar het aantal voorwerpen van deze amateur-collecties is gering. Wel geven de gedane vondsten aanleiding tot de veronderstelling, dat er in Twente veel meer gevonden moet kunnen worden, nu eenmaal een dergelijk arsenaal voor den dag is gekomen en men mag aannemen, dat de Magdalénien-mensch of in grooten getale in ons gewest aanwezig is geweest, of er langen tijd heeft gewoond.

Een paar toevallige bodemontsluitingen in de nabijheid der meerbedoelde vindplaats toonen n.l. aan, dat de cultuurlaag, welke deze steenen bevatte, zich naar twee kanten wel eenige honderden meters uitstrekt. Op één plaats, wel vijftig meter van het arsenaal, is deze laag, die zich één à anderhalf meter onder het maai-veld bevindt, over verscheidene meters lengte te volgen. Steenen voorwerpen heeft men daar echter niet meer gevonden, evenmin als bij de andere ontsluiting, in tegenovergestelde richting gelegen. Maar wel vond men overal groote hoeveelheden houtskool, een bewijs van langdurige of intensieve bewoning.

Heeft de laatste ijstijd Twente bereikt?

De vindplaats, die zich in de buurtschap Usselo bevindt — en die we niet nader zullen aangeven, om het voorgenomen vakkundige onderzoek niet te storen — is overdekt door een dikke laag stuifzand. Van inwerking van het inlandijs of van smeltwater is nog geen spoor ontdekt. Blijkt bij het nader onderzoek, dat van ijswerkingen ter plaatse geen sprake is, dan is meteen antwoord gegeven op de oude twistvraag, of het ijs in den laatsten ijstijd Twente wel bereikt heeft en dat antwoord is daarbij dan gegeven in ontkennenden zin.

Vermelden we tenslotte, dat de gevonden voorwerpen buitengewoon groote overeenkomst hebben met de uit de beroemde Fransche vindplaats van Maz d' Azil, waar o.m. ook gewone keisteentjes zijn gevonden, met roode oker zoodanig beschilderd, dat sommigen vermoeden hier te doen te hebben met de eerste schriftteekens der menscheid. De Usseler vindplaats bevindt zich in veilige handen en wordt met vreemde beschikbaar gesteld voor verder diepgaand onderzoek.

Hengelose Crd. 23. 2. 38

Dr. G. A. J. Beckers over den steentijd in Zuid-Limburg

Voor het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg heeft dr. G. A. J. Beckers een overzicht gegeven van wat sedert 1924, toen dr. J. Beckers zijn onderzoekingen in Zuid-Limburg begon, zoo al gevonden werd aan overblijfselen uit den ouden steentijd dus uit de jaren van 3000—1800 v. C.

De inleiding vertelde rector Cremers het volgende:

Dertig jaar geleden liep dr. H. J. Beckers met andere leden van het genootschap als uitgezooogde contereien af, zocht naar steenen en vond... scherven. En thans wordt het met zooveel succes bekroonde werk, mede door den zoon, eveneens arts, voortgezet.

Door dr. Beckers jr. vertelde, gelukte het dr. Beckers sr. voor het eerst in ons land in Stein een zeer uitgebreide nederzetting bloot te leggen van de Omaliëncultuur der Belgen of de Bandceramiek. De oppervlakte was nagenoeg even groot als de huidige gemeentegrens, vele malen grooter dan de huidige kom, geheel bleek omgeven door 2 wallen en grachten, met aan de noordzijde een ingang, bescherkt door een gecompliceerde vallenconstructie en een slingerenden toegangsweg. De wal liep uit op den diluvialen Maasrand, die daar meer dan 20 meter hoog is in de vulsels der grachten werden bandceramische scherven aangetroffen. In het centrum werd een complex van plm 60 hutten opgegraven. De vloer was meestal 1—1.50 meter onder het maaiveld en te oordeelen naar de dikte van plm 1/2 meter waren de hutten zeer lang in gebruik geweest. In den ovalen hutvloer van 6 x 8 M bevindt zich aan één eind de totaal zwartgekleurde stookplaats met brandresten en aardewerkscherven.

Eet luke van iederen hutvloer de afteekening terug te vinden door de gaten der palen, welke den wand steunden. Sommige bleken verbrand te zijn, en de indrukken van houten raamwerk op de lichtgebrande kleibrokken gaven een duidelijk beeld van de constructie van den hutwand: een vlechtwerk van dunne palen tusschen de vele steunpalen van buiten met klei besmeerd. Van de cultuurresten mogen vermeld worden vele Schuhleistenkeile, meestal van zand- of ompfiefsteen, hooge en effen en doorboord; verder geslepen stukjes van zandsteen of geïmporteerde steenerten. Brokken maalstenen wezen op de ontwikkeling van den landbouw, evenals de door dr. Helbek uit Kopenhagen onlangs gedeïmineerde graankorrels die uitsluitend tarwekorrels bleken te zijn. Verder vuursteen werktuigen in vele vormen en vaak met de voor deze cultuur typische scheeve uitgeholde basis die veelal als een harpoen beschouwd wordt; messen in tallooze vormen, w.o. met fraai geretoucheerde snijvlakken, soms aan een zijde blinkend gepolijst, door hun gebruik in de zeis (zgn. lames de faucilles), andere aan een zijde geretoucheerd tot zaag of aan het uiteinde tot krabbers. Opvallend evenals in België is de groote rijkdom aan silex tegenover de groote armoede daaraan in Duitschland, waar schijnlijk omdat Zuid-Limburg was een centrum van vuursteen-industrie.

Van het aardwerk is de meest zeldzame vondst een arm van een idool uit hut 5, waarvan slechts 5 soortgelijke uit Duitschland bekend zijn. En verder scherven uit gedeeltelijk versierd en onversierd, gedeeltelijk fijn gebakken en versierd in boog- of hoekbanden, gevonden door lijnen of stippels in vele differentiaties en typen, waarvan dr. Beckers er een groote verscheidenheid liet zien.

Verdere onderzoekingen in Stein leverden op ver uit elkaar gelegen plaatsen soortgelijke vondsten op en ook in Elsloo werd een zeer uitgebreide nederzetting aangetroffen een groot huttencomplex bij den Julianaweg, een langs den Koolweg en één langs den Heidenveldweg, dat nu pas opgegraven werd. Dit laatste grenst vlak aan de wallen van Stein en is zeer systematisch onderzocht worden, zodat voorloopig naast 10 hutten enkele afvalplaatsen, 2 regenwaterputten en een voorraads-kelder ontdekt werden. Bankceramische scherven in het vulsel leverden de cultuur-typologische determinering. Erkele losse hutten tusschen deze complexen, toevallig bij openbare werken aangesneden, leverden eenzelfde idee van groote bevolkingsdichtheid als in Stein, terwijl nog soortgelijke hutten gevonden werden aan de grens der gemeente Geulle op verschillende plaatsen in de gemeenten Geleen en Sittard in Beek en Urmond. Alles tezamen een aanwijzing dat geheel Zuid-Limburg in dien tijd dicht bevolkt moet zijn geweest en wanneer de algemeene opvatting juist is dat deze bevolking aan de vruchtbare loss-gronden gebonden was, dan mag Sittard als de Noordgrens van de verbreiding in ons huidige vaderland beschouwd worden. Dr. Holwerda vond te Caberg bij Maastricht een gelijksociale nederzetting.

Butler heeft mede naar aanleiding van zijn vondsten in de groote nederzetting van Köln-Lindenthal de bandceramiek in 12 typen ingedeeld die zij op 4 perioden wijzen. En nu blijkt Stein gezien het gevonden aardewerk in de oudste periode bewoond te zijn geweest, terwijl in hut 13 aan den Keerderkerkweg een hut werd aangetroffen, welk tot periode 2—3 moet gerekend worden, maar met een scherp die, wat baksel en versiering betreft, niets gemeen heeft met gewone bandceramische vormen, ja een zeer merkwaardigen vorm van versiering vertoont een combinatie van een breeden dennetak met de smalle zoneversiering, later werd deze in groote hoeveelheden aangetroffen en zoo ook door Bursen in de bandceramische hut te Geleen.

Over den oorsprong en de opvolging van deze diverse Zuid-Limburgsche cultuur-tijdperken weidde spr nog uitvoerig uit.

Waar de eigen vonsten nog ontoereikend zijn tot het opstellen van een chronologisch systeem van de bevolkingsgeschiedenis van Zuid-Limburg, meende dr. Beckers bij de verdere onderzoeking het Belgische schema als werkhypothese te moeten uitbreiden tot de opstelling, zooals Butler die van het Rijnland beschrijft: 3000—2200 v. Chr. invasie der Bandceramiek of Omaaliëncultuur; 2200—2000 v. Chr. Michelsberger- of Robenhausiëncultuur en ongeveer gelijktijdig de vestiging der megalith-cultuur in het Noorden van ons land; 2000—1600 v. Chr. invasie der beker-cultures, overeenkomend met de Veluwe-sche koepelgrafbouwers.

Zeer nauwkeurig onderzoek van den Zuid-Limburgschen bodem is niet alleen van het grootste belang voor onze voorgeschiedenis maar ook van de archaeologie in het algemeen. Dat men hier niet met luchtkasteelen te doen heeft, blijkt uit wat in zoo korten tijd met zoo beperkte middelen aan het licht kon worden gebracht.

BEDRAG.

Nw. R. damse Ord.

7. 10. 38.

DE VEENVONDST TE EMMEN.

Het veenlijk te Emmen-Erfscheidenvoort trekt nog steeds groote belangstelling. Thans zijn door mr. Florschütz, bioloog te Velp, in gezelschap van de heeren Brunsting, assistent aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, dr. Ubbens, dr. Dijkstra en dr. Arriëns Kappen, anatomisten te Groningen, onderscheidene veenmonsters en foto's genomen. Daar het hoofd in de grens-horizon lag — de contactlaag van het jonge en oude mosveen — en het overige lichaam plm. 30 c.M. in het scherpveen, ligt het vermoeden voor de hand, dat het lijk in een kuil is neergelaten. Vermelden we nog, dat de grenshorizon is gevormd tusschen bronstijd en ijertijd. De veenvondst is ten geschenke gegeven aan de Oudheidkamer te Emmen.

Nwobl. v. h. Noorden

5. 11. 38.

5

Uit een vondst van bewerkte vuursteen en te Wezep blijkt nederzetting van Veluwe-menschen.

REEDS 190.000 JAAR GELEDEN

NOG steeds leven velen in de heilige overtuiging, dat de Batavieren de eerste bewoners van Nederland waren, om de eenvoudige reden, dat het allereerste jaartal uit de jaartallenboekjes der Vaderlandsche-Geschiedenis luidt: „100 j. v. Chr... de Batavieren drijven in holle boomstammen ons land binnen". Het wordt echter hoog tijd dat deze opvatting door een betere vervangen wordt, want in vorige eeuwen is men er reeds achter gekomen, dat, lang vóór den tijd dat de Batavieren in hun berenhuiden door de Betuwe liepen, de hunnebedden in Drente gebouwd werden door menschen, die daar al vóór 2000 j. v. Chr. geleefd moeten hebben. Daarenboven kwamen in 1935 bij Hengelo een menscheijk schedeldak en enkele gebruiksvoorwerpen voor den dag, waarvan de bezitters, naar men uit de ligging heeft kunnen opmaken, een slordige 25.000 jaar eerder dan de hunnebeddenbouwers bestonden.

Maar in den zomer van dit jaar heeft de Vaderlandsche Geschiedenis een nog véél grotere uitbreiding gekregen. Er zijn namelijk sporen gevonden, die er op wijzen, dat... 190.000 jaar geleden menschen in ons landje woonden!

Laten wij nu eens nagaan, waaraan wij dit extra jaartal in de Vaderlandsche Geschiedenis te danken hebben.

In de lente van dit jaar vond majoor Mallinckrodt, instructeur aan de infanterieschool te Kampen en bovendien een enthousiast amateur-archaeoloog, tijdens een wandeling langs een pas vernieuwd rijwielpad in de buurt van Wezep (ten Z.W. van Zwolle) een stuk vuursteen, dat een eigenaardigen vorm vertoonde. Het was alsof een menscheijk wezen er stukjes afgeslagen had en wel zoo, dat de steen als mes of schraper te gebruiken was. Het komt wel meer voor dat bewerkte steenen gevonden worden, en daarom kwam bij majoor Mallinckrodt niet de gedachte op, de vondst bekend te maken. Gedurende den zomer vond hij echter nog enkele exemplaren, nu in leemhoopen langs het pad, en na eenige informaties vernam hij, dat ze afkomstig moesten zijn uit een leemput in de buurt. Dadelijk begaf hij zich op weg naar dezen put en trof al spoedig in de wanden ervan nog enkele tientallen dergelijke, bewerkte en half-bewerkte steenen aan.

Het is nu de groote verdienste van majoor Mallinckrodt geweest, dat hij nu wel meteen de directie van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden waarschuwde, waardoor de vondst spoedig door vakmensen bewerkt kon worden. Het drietal vakmensen, bestaande uit prof. v. d. Vlerk (geoloog), dr. Bursch (archaeoloog) en mr. Flohrschütz (specialist in stuifmeelonderzoek) ging hals over kop naar Wezep; de heeren lieten den put wat dieper maken, maten de dikten van de lagen op, namen monsters mee en onderwierpen het geheel aan een nauwgezet onderzoek.

De alleroudste werktuigen.

We laten hier volgen wat zij in den wand van den put konden waarnemen: Het onderste deel van den wand (a op de foto) bestond uit zand, dat, zooals zijn gestoorde gelaagdheid aanduidt, een stuwing moet hebben ondergaan. Daarboven vond men keileem, afgewisseld met zandlaagjes (b) en vervolgens (c tot en met e) verschillende lagen klei- of grindvoerend zand. De artefacten vindt men in de leemlaagjes en dus op een behoorlijke diepte onder de oppervlakte. Dit wees er dus al op, dat men met voorwerpen te doen had van een vrij hooen ouderdom. En het onderzoek bevestigde het vermoeden, ja, maakte het zelfs zonneklaar, dat de hier gevonden werktuigen de oudste zijn, die ooit in Nederlandschen bodem aangetroffen werden.

Het bleek, dat de leemlaag afkomstig is uit het begin van den z.g. „Riss"-ijstijd. Men weet, dat het vorige geologische tijdperk, het Pleistocene, zich in onze streken kenmerkte door een herhaaldelijk dalen van de temperatuur, zóó sterk, dat tot viermaal toe de gletschers van hooge gebergten als de Alpen en die in Scandinavië zich tot ver in het laagland uitbreidden. Tijdens de derde van die vier perioden (en dat was juist de „Riss"-ijstijd) waren de klimatologische omstandigheden dusdanig, dat de ijsmassa's van Scandinavië tot zelfs in Nederland doordrongen.

Tijdens het opringen van dezen tientallen meters dikke ijsmuur nu, moeten de vervaardigers van de gevonden steenen werktuigen geleefd hebben. Waarschijnlijk bewoonden zij de toenmaals vrij hooge linker helling van het IJsseldal, even ten Zuiden van de plek, waar tegenwoordig Zwolle ligt. Het klimaat was, ondanks den naderenden gletscher, niet ongunstig te noemen, want het onderzoek van stuifmeelkorrels, die in kleien uit dien tijd gevonden werden, bracht aan het licht, dat er boomen als els, berk, den, eik en hazelaar groeiden, hetgeen wijst op een gematigd vastelandsklimaat.

Doch gedurende het bestaan van onze „Veluwe-menschen" kwam het ijs verder en verder, waardoor de steeds opringende ijsmassa's langzamerhand het IJsseldal opvulden. Tenslotte rees het de vallei uit met het gevolg dat de „Veluwe-mensch" zijn haardsteden moest verlaten om naar het Zuiden te verhuizen, waarbij hij een groot deel van zijn gereedschappen achter liet. Het landijs was evenwel nog niet tevreden en veroverde bij stukjes en beetjes het gebied, dat wij tegenwoordig de „Veluwe" noemen. Totdat eindelijk de lijn Nijmegen-Utrecht-Vogelzang bereikt was. Toen had de gletscher zijn grootste uitbreiding bereikt en trok hij langzamerhand terug, de streek in haar tegenwoordige gedaante achterlatend.

Haar tegenwoordige gedaante, want onderhand was de bodem aanmerkelijk geplooid en opgestuwd tot ons huidige Veluvelandschap, waren ook de achtergelaten bewerkte vuursteen en door het landijs opgenomen en een eindje verder neergelegd, samen met wat leem. Steeds dikker werd de grondmoraine, die gevormd werd door het zich in het ijs bevindende puin; en toen ten slotte de gletscher terug trok, lagen de werktuigen al op een diepte van bijna twee meter onder de oppervlakte. En tijdens het verder afsmelten

Prof. v. d. Vlerk meet de lagen op. Voor de beteekenis der letters zie men den tekst.

van het terugtrekkende landijs, zetten de smeltwaterbeekjes nog 70 cm. z.g. fluvio-glaciaal zand er boven op af. Daar, onder een ongeveer twee en een halven meter dik pakket van pas gevormde Veluwe-zandlagen heeft de erfenis van onze voorgangers op haar ontdekking liggen wachten...

Handelsblad, 8. 12. 38.

190.000 jaar!

Belangrijke vondsten op de Veluwe

190 000 jaar! Heeft zoolang de wereld bestaan?

Is het zout van Boekelo zoo oud?

Leefden voor zooveel jaren Adam en Eva?

Lezer, gij zult versteld staan, evenals ik drie zeer geleerde heeren hebben het uitgemaakt, dat voor 190.000 jaar menschen bij Wezep op de Veluwe woonden. En wij kunnen met gerust geweten vragen ginds wel, waarom in Twente niet? Wij hebben op een goeden dag nog maar de bewijzen te vinden.

De vondst van Ballintijn, verleden jaar, in het Usselerveen nabij Enschedé — 14.000 jaar oud, zei men toen — is immers niets, vergeleken bij de vondsten, die bij Wezep gedaan zijn

Wat heeft men daar dan gevonden?

Vuursteen, 5, 6, 7, 8, cM groot Wel een 50 stuks. En dat zou niets te beteekenen hebben, als ze niet bewerkt waren geweest Ja, bekapt, en dat kon slechts een mensch gedaan hebben

Alleen is het jammer, dat hij er geen jaartal ingekrast heeft

De gelukkige vinder was majoor Mallinckrodt uit Kampen Toevallig ken ik hem als een ijverigen speurder. Samen ~~zijn we eens~~ naar 't Lutterzand geweest — 't was in 1915 — en wees hij mij de plekken, waar iets te vinden kon zijn.

En warempel Een mooie pijlpunt — neolithisch — mocht ik oprapen.

DE VONDST OP DE

WANDELING.

En nu wandelde hij over een fietspad, dat met klei verhard was Daar vond hij enkele van die vuursteen, die duidelijk bewerking vertoonden. Nog ijveriger werd gezocht en nagespeurd, wáár die klei gegraven was.

Ten Noorden van Wezep, ongeveer halfweg tusschen Wezep en Molekaten, iets ten Noorden van den Keizersweg, is een kleine leemput. Daar waren ze uit gekomen en..... er zaten er nog meer in.

Majoor Mallinckrodt was overtuigd van de belangrijkheid van zijn vondst en waarschuwde de mannen der wetenschap:

1. Dr. F. C. Bursch uit Leiden, de rechterhand van prof Holwerda;
2. mr. F. Florschütz, welbekend door zijn „pollen“, d.i. stuifmeel-onderzoek in oude lagen van den Nederl. bodem;
3. prof dr. I. M van der Vlerk, hoogleeraar te Leiden in Palaeonthologie.

IN DEN LEEMPUT

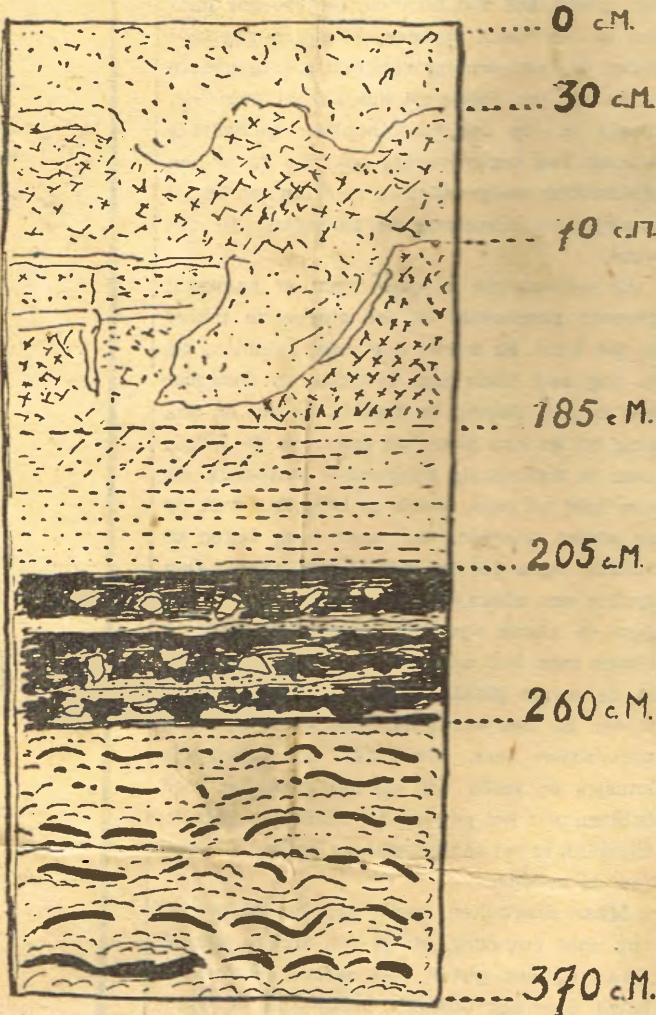
Zij kwamen kijken, sprongen in den leemput, punterden er in de klei en in het zand, maten, fotografeerden, bestudeerden het merkwaardige geval.

Boven beginnen. Daar zagen ze 30 c.M. humus. Dan 175 c.M zand. Daaronder drie laagjes keileem, gescheiden door twee zandsnoertjes, samen 55 c.M. dik. Daaronder volgde dan het Zuidelijke zand van het hoogterras (zie profiel)

In de keileem zaten de bewerkte steenen. Deze moeten daarin gekomen zijn vóór het landijs den bodem aldaar bedekte. Dus vóór de 3de, de Riss-ijstijd

Wie nu verder wil weten, welke onderzoeken de drie heeren hebben geleid tot de meening, dat dit tijdperk pl.m. 190 000 jaar geleden is, zal zich verder in het onderwerp moeten verdiepen. Voor een dagblad is het onderwerp niet geschikt om daar verder in uit te plozen te worden.

Wie het interesseert zorge de uitgave in handen te krijgen van de Kon Nederl. Academie van Wetenschappen en wel Proceedings vol. XLI no 8 1938 met den titel: An Early

PROFIEL IN DEN LEEMKUIL.

Palaeolithic Site on the Northern Veluwe.

Daaraan heb ik ook deze gegevens ontleend.

De vondst moge den lezer overtuigen van de noodzakelijkheid geleerde menschen te waarschuwen als men meent iets aardigs ontdekt te hebben

GEEN OP ZICHZELF STAANDE VONDST.

Merkwaardig is het, dat in de laatste jaren ook in Duitschland zulke oude vondsten gedaan zijn en dat de Wezeper vondst in Nederland niet op zichzelf staat. Er zijn n.l. te Bathmen, op het artillerie-terrein bij Oldebroek en bij Vollenhove in de keileem van den Noord-Ooster polder gelijke vondsten gedaan

Zoekt, lezer, en gij zult vinden!

J. B BERNINK.

„Natura docet“, Denekamp.

Arnhemse Crt. 3 12.38

ONDERAARDSCH BREDA.

Verder onderzoek naar de Bredasche „ingewanden”. - Geschikte schuilkelders?

Jaren zocht men er naar de miraculeuze H. Hostie.

Indertijd hebben wij in ons blad reeds uitvoerig melding gemaakt van het onderzoek naar onderaardsche gangen te Breda, dat door de bekende wichelroedelooptster mevrouw Klein-Sprokkelhorst in de aanwezigheid van verschillende autoriteiten verricht werd.

Tal van gangen heeft de wichelroedelooptster toen aangegeven waarbij er zelfs een was, die vanaf het Kasteel van Breda, op het oogenblik de Koninklijke Militaire Academie naar den Belcrumpolder liep, waar het vroegere Speelhuis der Graven van Nassau gestaan heeft.

Daarbij bleek dat de binnenstad van Breda ongeveer geheel doorsneden zou zijn door onderaardsche gangen, hetgeen reeds lang bekend was. Op verschillende plaatsen toch heeft men groote kelders, gewelven en gangen aange troffen, gedeeltelijk dichtgemaakt, gedeeltelijk afgescheiden van verdere kelderruimten en gedeeltelijk in gebruik.

Aan de hand van gegevens van de wichelroedelooptster wilde men evenwel meer volledige bijzonderheden hebben, en een systematisch onderzoek naar de gangen en den staat waarin zich deze bevinden, te doen plaats hebben. Vooral in dezen tijd toch, zouden zij zeer dienstbaar te maken zijn aan schuilkelders voor eventuele luchtaanvallen.

De opening van den grafkelder der Nassaus, waarvan het bestaan en de plaats reeds lang bekend was was mede een uitvloeisel van de door de wichelroedelooptster gedane onderzoekingen.

Op eenige punten, aangegeven door mevrouw Klein Sprokkelhorst, werden onderzoekingen verricht, die evenwel niet het gewenschte resultaat opleverden. Dit gebeurde met name in het park het Valkenberg, de vroegere Kasteeltuin der Graven van Nassau, waar de wichelroedelooptster bij een der vijvers zelfs een toegang tot onderaardsch Breda aangaf.

Men is toen weer teruggekeerd tot het hartje van de binnenstad nabij de Groote Kerk, waar in de omgeving van de Havermarkt door openbare werken verdere nasporingen werden verricht.

De wondere H Hostie.

Het is bekend, dat in deze omgeving veel onderaardsche gangen en gewelven zich bevinden. Zoo is er reeds gedurende vele jaren gezocht naar de miraculeuze H Hostie van de Niervaart in de kelders van een hoekpand op de Havermarkt, waar zich op het oogenblik een schoenzaak bevindt.

Men meende voor eenige jaren op aanwijzingen van een dame uit Den Haag, dat het niet onmogelijk zou zijn dat de miraculeuze H. Hostie in de groote gewelven onder dat pand zou zijn verborgen. Er is lang gezocht gebroken en gegraven, zonder dat resultaat geboekt werd. Op een gegeven oogenblik heeft men de onderzoekingen gestaakt, omdat men onder een ernaast gelegen pand terecht kwam en verdere opgravingen gevaar voor de bewuste panden zouden kunnen opleveren.

Men heeft toen in de kelders nog een merkwaardige ontdekking gedaan. Men vond er namenlijk aanwijzingen en een voorwerp die er op duiden, dat in het vroegere patriciershuis een Joodsch ingezetene zou gewoond hebben. Het huis moet gegrend hebben aan het kerkhof want waar nu de Havermarkt is, zou vroeger het bij de kerk behoorend kerkhof gelegen hebben.

Op meerdere plaatsen in de omgeving wijzen groote kelders en gewelven, gedeeltelijk dichtgemetseld en op, dat er onderaardsche gangen zijn of geweest zijn die in verbinding met de kerk stonden.

Zoo heeft men in de kelders van een op den hoek van Reigerstraat en Schoolstraat gelegen pand eveneens onderzoekingen verricht naar de miraculeuze Hostie.

In alle stilte hebben op deze wijze vele menschen jarenlang gezocht naar de wondere H Hostie, die vlak voor den Beeldenstorm met de kerkelijke schatten in veiligheid gebracht is. Tot op heden is

men er echter niet in mogen slagen de plaats te vinden waar zij verborgen werd.

Andere aanwijzingen.

In aansluiting hierop dienen we in herinnering te brengen dat er andere en zelfs meer waarschijnlijke aanwijzingen zijn, dat de H Hostie verborgen is in een der pilaren der Groote Kerk. Volgens die gegevens zou men zelfs ongeveer kunnen bepalen, welke pilaar dat moet zijn, al zijn die aanwijzingen nog voor twee erlei uitleg — en daardoor twee verschillende plaatsen — vatbaar.

Inmiddels is de dienst van Openbare Werken met de onderzoekingen voortgegaan, waarvoor de dienst van Luchtbescherming natuurlijk al evenzeer de grootste interesse had. Zoo staat in de Schoolstraat een woning van de gemeente, die op het oogenblik door het gemeenteraadslid, den heer Cohen bewoond wordt. Onder deze woning bevinden zich groote kelders, die naar verschillende zijden zeer ver doorloopen. De bewoners hebben echter bij het betrekken van de woning een klein deel van den kelder van de overige ruimten af laten scheiden. Naar die overige ruimten werden geen verdere onderzoekingen gedaan.

Openbare Werken heeft deze thans verder onderzocht en waar noodig opengelegd en zal thans den loop van de verschillende gangen nog aan een verder onderzoek onderwerpen. Voor zoover men reeds heeft kunnen nagaan bevinden de gangen en gewelven zich nog in goeden staat. Ook burgemeester van Slobbe heeft zich reeds ter plaatse van de onderzoekingen op de hoogte gesteld. De gangen zullen naar alle waarschijnlijkheid wel in verbinding staan met het Kasteel van Breda dat achter de Schoolstraat gelegen is. Ook op andere plaatsen in de onmiddellijke omgeving wijzen groote kelders en gewelven op het bestaan van deze gangen. Men treft o.m. onder het Casino en den Katholiek Kring een zeer groote kelderruimte aan die waarschijnlijk vroeger reeds als een soort vluchtkelder gediend heeft en eveneens wel door gangen met Kasteel of Kerk zal verbonden geweest zijn.

Zoo zal langzamerhand de Bredasche onderaardsche stad opnieuw ontdekt worden. Veel zal er nog moeten geoefren, want o.m. wacht men ock nog op de opening van het andere graf der Nassaus, dat onder het monument van Engelbregt I gelegen is, maar mede met het oog op de mogelijkheid voor de luchtbescherming, zal er spoedig wel wat meer over de Bredasche „ingewanden” te vertellen zijn.

DE PRAE-HISTORISCHE ONTDEKKINGEN OP DE VELUWE.

Den laatsten tijd zijn meermalen berichten in de pers verschenen over de klokbekeervondsten op de Veluwe.

Het leek ons niet ondienstig voor den groten kring onzer lezers, die zich ongetwijfeld voor de prae-historie van ons vaderland zal interesseeren, hierover nadere gegevens te verzamelen.

De heer A. H. Th. Kortlang, te Ermelo, tot wien we ons wendden, aangezien zijn naam onafscheidbaar aan deze vondsten verbonden is, was volkomen bereid hieromtrent de noodige inlichtingen te verstrekken en wij zullen ons dan ook in hoofdzaak bepalen tot de zeer interessante mededeelingen, die ons door hem gegeven werden.

„Inderdaad”, aldus de heer Kortlang, „zijn vooral dit jaar een paar maal publicaties over de gedane klokbekeervondsten verschenen. Niet, dat het tot de zeldzaamheden behoort, dat urnen uit het prae-historische tijdperk worden opgegraven. Indien van elke vondst mededeeling zou worden gedaan, dan zou het eentong worden, wekelijks dergelijke berichten in de dagbladen te lezen. Denkt u eens even in: mijn verzameling werd dit jaar met meer dan 30 klokbekers verrijkt, welke uitsluitend in deze omgeving werden gevonden. Het is dan ook niet in de eerste plaats het vinden, doch wel de vondsten, alsmede de vondstomstandigheden, welke zulk een geheel vernieuwden en verruimden blik geven op de prae-historie van ons land. Men vergeet niet, dat men vooral in de archeologie uiterst voorzichtig dient te zijn met de een of andere conclusie als onaanvechtbaar, als de eenig juiste, te verklaren, daar men niet zelden door latere ontdekkingen tot de overtuiging komen moet: „Mijn inzicht is volkomen gewijzigd” „Is niet” — we laten den heer Kortlang nog altijd aan het woord — „het tijdstip der allervroegste bewoning, op wetenschappelijke fondsten gebaseerd, successievelijk verschoven naar de verdere oudheid? Welke geleerde had in het begin dezer eeuw nog maar de geringste kennis van de klokbekeercultuur? Schreven we niet reeds 1907, toen Prof. Holwerda voor de eerste maal sporen van houtbouw vaststelde bij de ontgraving van een grafheuvel in Neerssen? Algemeen heeft sedert dien de gedachte geheerscht, dat de menschen in die klokbekeercultuurperiode hun dooden bijzetten in grafheuvels. Aan de hand van reeds eerder gedane vondsten kan ik de bovenvermelde stelling niet onderschrijven. Naar mijn overtuiging zijn deze grafheuvels gewijd aan stamhoofden, of in ieder geval aan lieden uit die tijden, die zich op bijzondere wijze hadden onderscheiden, hetzij door dapperheid in krijgsbedrijven, hetzij door het doen van uitvindingen of andere verrichtingen. De eenvoudige lieden werden op de meer eenvoudige wijze met als grafbijgifte één of meerdere klokbekers in de vlakke velden ter ruste gelegd. Ontegenzeggelijk, het vinden van deze graven in de vlakke velden vereischt een grondige kennis der bodemgesteldheid en het was dan ook een eenvoudige Veluwenaar, J. Heimgartner genaamd, wien de eere toekomst, deze vlakgraven het eerst „ontdekt” te hebben. Een merkwaardig verschijnsel is, dat de bekens, in deze graven gevonden, typologisch in vele gevallen totaal afwijken van de bekende klokbekertypen der grafheuvels.

Wat voorzeker wetenschappelijk een unicum mag genoemd worden, is, dat uit deze typologische afwijkingen Dr. A. E. van Giffen, te Groningen, een motief meende te hebben gevonden bekens als falsificaties aan te merken.

De opgravingen van 20 Juli 11. zijn dan ook daarom gepubliceerd, omdat zij voor onze geheele Nederlandsche oudheidkunde van onschatbare waarde zullen zijn.

Onder toezicht van mannen der wetenschap is zulk een vlakgraf zorgvuldig ontgraven. De vondsten, alsmede de vondstomstandigheden, zullen in een uitvoerige nota worden uiteengezet en deze nota zal, onder toevoeging der genomen foto's, worden opgezonden aan Prof. Dr. Holwerda, te Leiden.

Het is een veelvuldig voorkomend verschijnsel, dat de wortels der planten, welke in de omgeving van zulk een graf groeien, bij voorkeur doordringen tot in de urnen. Ook bij deze vondsten, waarbij de urnen niet van hun inhoud zijn ontdaan, zijn deze plantenwortels de stille getuigen, waarvoor zelfs — we laten nog altijd den heer Kortlang aan het woord — Dr. van Giffen ootmoedig het hoofd te buigen heeft

De intensieve onderzoekingen welke de laatste jaren hebben plaats gehad, hebben als resultaat een groot aantal tot nu toe wetenschappelijk nog onbekende gebruiksvorwerpen aan 't daglicht gebracht. Prachtig bewerkte s eenen, afbeeldende de hemellichamen, en dus vermoedelijk verband houdende met der cultus der prae-historische bewoners, zijn ontdekt en opgegraven en met het beschrijven en dezer vondsten is bereids een aanvang gemaakt.

Toe op heden zijn de pogingen, een expositie te organiseeren voor de uitgebreide collectie, op ongedachte tegenwerking gestuit, doch waarschijnlijk zal binnen korten tijd deze tegenwerking overwonnen zijn en zal deze verzameling, welke, voor zoover ze het centrum van een der voornaamste archeologische gebieden van ons vaderland betreft, alle bestaande collecties in belangrijkheid verre overtreft, voor belangstellende Nederlanders zijn te bezichtigen.”

Standaard, 9.8.38

-De beteekenis van den naam „Zeist” en nog iets

Dezer dagen verscheen een boekje dat mij om meer dan één reden interesseerde. „De Friesche Eigennamen verklaard” heet het en het is geschreven, en ook uitgegeven, door den Heer B. J. Schurer te Den Dolder.

Nu is het natuurlijk een verheugend feit dat iemand, zooveel jaren nadat de groote onderzoeker en namenkenner Joh. Winkler zijn „Nederlandsche Geslachtsnamen” en „Friesche Naamen” in het licht gaf, deze materie weer eens opnieuw aanvat, doch dit zou nog geen reden zijn er bij stil te staan in De Zeister Courant, die zoo ver van Friesland verschijnt. Ook zou het van onbescheidenheid getuigen het boekje belangrijk te vinden om het feit dat de auteur zich vergeeft het hoofd heeft gebroken over den naam van den schrijver dezer regeelen. Veel personen voor hem hebben reeds gedaan en zullen het misschien nog doen, doch dat is nog geen reden ze alle voor het voetlicht te halen.

Pama, vraagt de schrijver zich af, dat nu eigenlijk Pam-a of Pa-ma? zonder tot een oplossing te kunnen komen. Ik zou hem kunnen antwoorden dat het waarschijnlijk geen van beide is, doch het is hier niet de plaats daar nader op in te gaan. Neen, het groote belang van de studie van den Heer Schurer schuilt voor ons hierin, dat deze etymoloog ook een verklaring voor den naam Zeist heeft gezocht.

Nu zult U mij ongetwijfeld vragen wat de naam Zeist te maken heeft met Friesche familienamen. Bij Friesche namen denkt U immers allereerst die klankrijke woorden als Dykstra (uit te spreken als Dijkstra en vooral niet als Dijkstra), Gaastra, Troelstra, Stallinga, Camminga, Brunniga, Mellema, Hoytema en Pama, hoewel ik dat laatste eigenlijk niet geloof, daar ik zelden iemand ontmoet heb die ook maar vermoedde dat dat na van Pama een gewoon Friesch achtervoegsel is en niets heeft te maken met moeder, zoomin als het pa iets te doen heeft met vader, die in Friesch immers „heit” heet! Om te begrijpen hoe Zeist behandeld kon worden in een boek over Friesche eigennamen moeten we de gedachten-gang van den schrijver volgen. Hij meent dat de meeste plaatsnamen kunnen worden teruggebracht tot een persoonsnaam, een voornaam dus en dat men, wanneer men maar ver genoeg in het verleden terug gaat, men in de oudste vormen die persoonsnaam meestal wel kan herkennen.

Deze opvatting is op zich zelf niet nieuw. Wel is nieuw de schaal waarop de schrijver zijn methode toepast met, laten wij dit direct zeggen, dikwijls verrassende resultaten. Verleden jaar, toen wij de Heerlijkheid Cattenbroeck behandelden, stonden wij bij die naamafleidingen reeds wat langer stil.

Wanneer wij over Friezen spreken zijn wij altijd geneigd te denken aan de tegenwoordige Provincie Friesland, het z.g. West-Lauwersche Friesland. Vroeger was Friesland echter veel grooter. De Friezen bewoonden de geheele kuststrook. In Jutland heeft men thans nog Noord-Friesland. Verder woonden zij (en wonen nog) in het Deutsche Oost-Friesland, de Groninger Ommelanden, ons tegenwoordig Friesland, West-Friesland en vervolgens tot aan Zeeuwisch Vlaanderen. Om dicht bij huis te blijven beschouwen de men b.v. Dorestad (in de buurt van het tegenwoordige Wijk bij Duurstede) als een Friesche stad en het

daar verhandelde laken was Friesch laken. Men kende hier dus ook Friesche namen hoewel die uiteraard wel wat verschilden van de tegenwoordige, die alweer een ontwikkeling van eeuwen achter de rug hebben. Dit moge verklaren waarom de schrijver naar een Friesche verklaring van den naam Zeist zocht en dien ook vond.

De vraag hoe ons dorp eigenlijk aan zijn naam kwam en wat die naam precies beteekende heeft, ik heb daar reeds eerder op gewezen, door de eeuwen heen al heel wat gemoederen bezig gehouden. De schrijver van de Tegenwoordige Staat van Utrecht (1772) schrijft: „..... dat het eertyds Sethna hiet, doch van dit laatste vind ik geen bewys, maar wel reeds in 't jaar 838 den naam van Seyst”.

Dat Sethna was een vinding van een nog ouderen schrijver, Hortensius, een humanist, die waarschijnlijk weer de een of andere middeleeuwsche verhandeling had nageschreven. Deze heele Sethna-afleiding berust vermoedelijk op een verkeerd lezen van een oude kroniek. Men had moeten lezen Fethna. Dit Fethna nu is een geheel andere plaats en heeft met Zeist niets te maken. Toch leidde dit geval er toe dat men tot de gevolgtrekking kwam, dat hier oudtijds een kasteel der Romeinen zou gestaan hebben, omstreeks op de plaats van de tegenwoordige Oude Kerk en dat men den Kromme Rijn ter plaatse van de Dorpsstraten liet stroomen. De onzin van dit alles staat echter thans wel voldoende vast.

Met dit al waren we met deze negatieve verklaring nog niet veel verder. Legendarische verklaringen kunnen buiten beschouwing gelaten worden, voor ons doel hebben zij geen waarde. De verrassende wending in de zaak kwam pas toen Dr. Heeringa, de oud-archivaris van Utrecht, een hypothese opstelde die weinig minder dan fascineerend was. Ook daar heb ik bij de artikelen over het ontstaan van Zeist uitvoerig bij stil gestaan en den schrijver aan het woord gelaten. Het komt hier op neer dat de schrijver zich een soort volksverhuizing heeft gedacht.

„Wat de naam Zeist beteekent”, schrijft hij, „weet ik niet, maar waar hij vandaan komt laat zich gissen. Er is nog een plaats bekend waar de naam Seyst of Seys, later Zeese gespeld is, een mark in het ambt Ommen. Gegeven de algemeene neiging van landverhuizers om de nieuwe woonplaats naar de oude te noemen, tasten wij waarschijnlijk niet mis wanneer wij de stichters van het Utrechtsche Zeist vandaar laten komen”.

Verder zegt hij o.a.:

„Op den duur hebben de Romeinen het niet meer kunnen bolwerken. De Chamaven of hoe de Overijsselaars geheeten mogen hebben, konden zich weer over den Rijn wagen. De eerste families die dit bestonden kunnen Buning en Oding geheeten hebben, van daar Bunninchem en Iodinchem, nu Bunnik en Odijk”. Ook Dr. Heeringa bracht dus de plaatsnamen in deze omgeving in verband met persoons- en familienamen. Merkwaardigerwijze paste hij op Zeist deze methode echter niet toe.

De buurt Zeese, bij Ommen is reeds in ons groote geögrafisch-historische woordenboek (als ik het zoo mag noemen), de Nomina Geografica Neerlandica, behandeld (Dl. I blz. 140). Wij lezen daar dat die plaats in 1028 Seys genoemd wordt, in 1475 Zeise en in 1535 zelf Zeist. Dr. A. A. Beekman, de nestor onzer etymologen schreef mij daar destijds over en hij

wennaam Seeske of Seaske (Friesch Woordenboek dl. IV, blz. 332). Wat Dr. Beekman vermoedde, acht de Fries, B. J. Schurer, een zekerheid. Met zijn groote kennis van Friesche namen laat hij er een heele reeks aanrukken tot staving van zijn meening. Laten wij ook hem dus liever zelf aan het woord laten (blz. 106):

„Maar nu Zeist, of laten wij maar vast Seist schrijven, daar de oude geschreven vorm naar we meenen steeds Seyst of Seyste was, later misschien wel Seijst en thans met een ei. Om nog een beeld te geven van den overvloeienden rijkdom van oude voornamen, laten wij de volgende stoet — en in dit geval alle oernamen — voor U paradeeren, met eenige levende getuigen, dat ze werkelijk eens gebruikt moeten zijn er achter.

Bey, geslachtsnaam van Beijma en plaatsnaam Beilen. — Dey, gesln. van Deyssel en van Deinse en Deinum. — Fey, gesln. Feyma en Feitsma en Feyenoord. — Gey, vóórnamen Geike en Geiske en Geykema (gesln.). — Hey, gesln. Heve en Heine en pln. Heycop en Heilo. — Jey, vrouwel. naam Jeike. — Key, gesln. Key en ook Keikes. — Ley, gesln. Leysma en Leijen en Leijenaar, pln. Leiden. — Mey, Meyers, Meijers en Meiers, Kletsmeijer inclusief, maar exclusief Mijer. — Ney, vr. naam Neiske en maarschalk Ney. — Pey, pln. Peins. — Peijens in Friesland en gesln. Peyzel. — Rey, Reyinga, Reiling. Vóórnaam Reitse. — Sey, gesln. Seyen of Seijen, plaatsnaam Seyst, enz. enz.

Het verrassende bij deze namen op ey of ei is wel, dat zij dikwijls nog voorkomen men den lytsmakker*), dien wij als den oudsten meenden te mogen aanwijzen, n.l. met e (toonloos), zooals de dichtersnaam Heye nog duidelijk laat zien en hooren. En in Friesland hoort men nog als vóórnamen gebruiken: Beye, Feye of Feije, Meye, Reye, Seye en Teye.

Eindelijk komt dan puntje bij paaltje: Seye is de verwekker van Seise of Seyse en toen Seyse niet werd eren herkend als een lieve kleine Seye, toen kwam de verkleiningsuitgang te op zijn beurt en maakte er Seyste van. En een man van dezen naam zal men als den naamgever-stichter moeten eeren. Wanneer hij leefde? Vrij vroeg reeds want toen als nu kon Zeist als woonoord in trek zijn: hooge grond en dichtbij de betere gronden ten Westen.

Dat Seyse en ook Seyste en ook Seysele als zelfstandige namen in gebruik moeten zijn geweest, bewijzen de daarvan gevormde familienamen Seysing, Seysting en Seysling = Seysele-ing. Tot zoover den schrijver op wiens gezag we dus voortaan de Fries Seye als stichter-naamgever van ons dorp aanvaarden. Alleen zij hier een woord in herinnering gebracht dat een andere Fries, Dr. Wumkes mij eens schreef: Is niet alle etymologie problematiek?

Nu ik den schrijver gevolgd heb op zijn nasporingen naar den oorsprong van den naam Zeist, moet hij mij veroorloven dat ik op mijn beurt met een verklaring kom voor den naam van de buurtschap waarin hij zelf woont, Den Dolder. Ook hier wees Dr. Beekman mij het spoor. In de gemeente Vledder in Drenthe ligt een gehucht Doldersum. Nu weet men dat um=om=em, hem, heim, woonplaats beteekent. Doldersum is dus woonplaats van Dolder, met een genitief s daar mede verbonden. Dat „den” voor Dolder zou dan een toevoeging van late-tijd kunnen zijn. Mogelijk weet de Heer Schurer nu met dat Dolder we weer weg. In ieder geval is dit alle belangrijk genoeg om er te deze plaatse eens de aandacht op te vestigen.

C. PAMA

Heister C. 5. 4. 39.

Een steenen schildpad van 17000 jaar

Fransch eerbetoon voor Amerikaansche archeologen

door

Dr. H. LEONARD.

De oudste schildpad ter wereld kan er zich op beroemen, bijna 17000 jaar oud te zijn. Nu kunnen schildpadden, zooals bekend, een zeer hoogen leeftijd bereiken, doch een ouderdom van duizenden jaren wordt pas verklaarbaar, als men weet, dat het hier een steenen schildpad betreft. Zij werd eenige jaren geleden door het Amerikaansche archeologen-echtpaar Kidder in de buurt van de stad Les Eyzies in de Dordogne gevonden. Aan deze hoogst merkwaardige en zeldzame vondst worden wij thans weer herinnerd door een eerbewijs, dat de genoemde stad dezer dagen aan het Amerikaansche echtpaar heeft geschonken. Mr. en mrs. Kidder werden namelijk wegens hun verdiensten voor de archeologische wetenschap tot eereburgers van Les Eyzies benoemd.

De Fransche Dordogne is altijd een paradijs voor palaeontologen en archeologen geweest. Niet minder dan 65 prae-historische stations bevinden zich in deze streek, waaronder twee beroemde, la Madeleine en le Moustier, naar welke twee belangrijke palaeontologische perioden zijn genoemd. Ook bevindt zich daar de abri-sous-roche (grot in de rotsen) van Crô-Magnon, die zijn naam heeft gegeven aan het daar gevonden prae-historische menschenras.

Het echtpaar Kidder ontdekte in het jaar 1929 een groote vindplaats uit het Magdalénien bij Roc Saint-Circ. Zij richtten daar opgravingen en vonden een plastiek van kalksteen, die, althans in Europa, eenig in haar soort is. Het is een schildpad in ruwe, doch zeer karakteristieke uitvoering. Men herkent heel duidelijk den typischen uitgestoken kop van de schildpad, waaraan ook de karakteristieke ingesneden bek is te onderscheiden. Deze schildpad wordt door de archeologen op omstreeks het midden van het Magdalénien-tijdperk getaxeerd, wat ongeveer 15.000 jaar vóór Christus zou zijn.

Waarschijnlijk is, dat ook deze schildpad een of andere cultische beteekenis heeft

gehad, zooals men dat ook van andere kleine plastieken veronderstelt, die in andere grotten uit dezen tijd zijn gevonden. De vondst is van groote beteekenis, aangezien de „schildpad“ aan gene zijde van den Oceaan als heilig dier werd vereerd, zodat hier misschien een heel nauwen samenhang tusschen de oudste Magdalénienlaag en de oudste in Amerika gevonden dierplastiek mag worden verondersteld.

In het dal van de Vazère, enkele kilometers stroomafwaarts van Les Eyzies, zetten de beide Kidders hun opgravingen bij Roc Saint-Circ aan, thans nog voort. Reeds hebben zij een groot aantal van vuursteen vervaardigde werktuigen aan het licht gebracht; voorts wapens en gereedschappen van been, van rendiergewel en van ivoor. Het ivoor is in den vorm van gepolijste naalden vertegenwoordigd, die doorboord zijn. Verder heeft men er nog speerpunten en dergelijke dingen gevonden.

Voorwerpen van groote beteekenis zijn ook de fossiele beenderen van dieren, waarop de oerbewoners van deze streek voor hun voeding en kleding jacht maakten. Het rendier domineert als jachtbuit. Ook treft men er overblijfselen van andere dieren van een subarctische fauna aan, die natuurlijk reeds lang uitgestorven is en die een bewijs zijn van het strenge klimaat, dat in dien tijd in deze streken heerschte. De lange beenderen zijn voor het grootste deel overlangs gespleten.

Vermoedelijk heeft men er het merg uitgehaald, dat voor de praehistorische menschen een uitgezochte lekkernij moet zijn geweest. Men heeft althans een groote hoeveelheid van deze beenderen en beensplinters rondom de verkoolde resten van eenige stookplaatsen gevonden. Zij zijn, evenals wat er zich verder bevindt, plotseling onder een groote massa kalksteen begraven, die moeten zijn neergestort van de rotsen, aan den voet waarvan de vindplaats van Roc Saint-Circ is gelegen. De geologen nemen aan, dat deze aardbeving in het midden van het Magdalénientijdperk heeft plaats gevonden.

Asser Crd.

4.10.38

-Opgravingen te Cuyk (Noord-Brabant)

HET IN 1937 begonnen onderzoek naar de Romeinse cultuursporen te Cuyk, waarover in dit blad van 18 (19) Oct. 1937 bericht, is in September- en October j.l. afgezet.

De opgravingen van het vorige jaar betroffen het zuidelijk deel van het terrein tusschen de oudere 15de eeuwse toren en den kadeflangs de Maas dat tot 1913 werd ingesloten door de thans afgebroken kerk. Dit is de Noordelijke helft van het vroegere terrein onderzocht, tegelijk met een andere strook vlak ten Oosten van den toren, in het middenschip van de voormalige kerk. Verder werden over het geheele terrein van R.K. en Prot. begraafplaatsen lange proefgraven gegraven ter opsporing van eventueel andere deelen der in 1937 gevonden Romeinse vestingwerken. Uit den aard der zaak was de gelegenheid tot graven beperkt moest men zich voornamelijk beperken tot de boden. Daarnaast werd o.a. ook in den weg Westen van de R.K. kerk en de begraafplaatsen gegraven.

Daarbij werden verdere overblijfselen gevonden van de reeds het vorig jaar vermelde gebouwen, die hier in verschillende perioden hebben bestaan, te weten:

1. de laat-middeleeuwsche, gothische kerk de 15e eeuw, met verbouwingen uit de 13e eeuw, afgebroken 1913;
2. de romaansche kerk, verbrand in 1123, eens met sporen van verbouwingen;
3. de laat-Romeinse vestiging (vesting) uit de 4e eeuw na Chr.;
4. de Romeinse vestiging (vesting?) uit de 2e en 3e eeuw na Chr.;
5. de vroeg-Romeinse vestiging uit de 1e eeuw na Chr.

1. De gothische kerk. Van de Gothische kerk werden opnieuw resten aangetroffen in den vorm van met puin gevulde fundamentsleuven. Deze waren van den Zuidelijken, in 1520 verbreedden zijbeuk en van den buitenmuur van den ouderen zijbeuk.

2. De romaansche kerk. Boven verwachting duidelijk kwamen de resten van een Romaansche pijlerbasiliek te voorschijn. Pijlers en pijlers bleken n.l. in vroegeren tijd slechts tot aan den grond te zijn afgebroken, zodat, tenminste van het schip, de fundamenten nog voor een groot deel bewaard waren. Hier en daar was zelfs nog iets van den bovenbouw over. De breedte van het middenschip bedroeg ruim 5 M. die der zijbeuken 1.60; daartusschen stonden aan beide zijden ten minste drie pijlers met rechthoekige doorsnede van 1.10 bij 0.70 M. dikte. Een trarsmuur is blijkbaar de oostmuur van een kerk, waarvan de westmuur nog niet gevonden is. Vermoedelijk behoort dit alles tot den brand van 1123.

Van het koor is waarschijnlijk een rest gevonden; de sluiting was dan rechthoekig, eventueel met een kleine abscons of concha. Aangezien het koor breder dan het schip blijkt te zijn, zal het wel uit lateren tijd dateren. De beide rijen pijlers van het schip rusten elk op een doorlopend fundament, vermoedelijk de laatste overblijfselen van een eenbeukig romaansche kerkje, dat hier vóór den brand van 1123 stond.

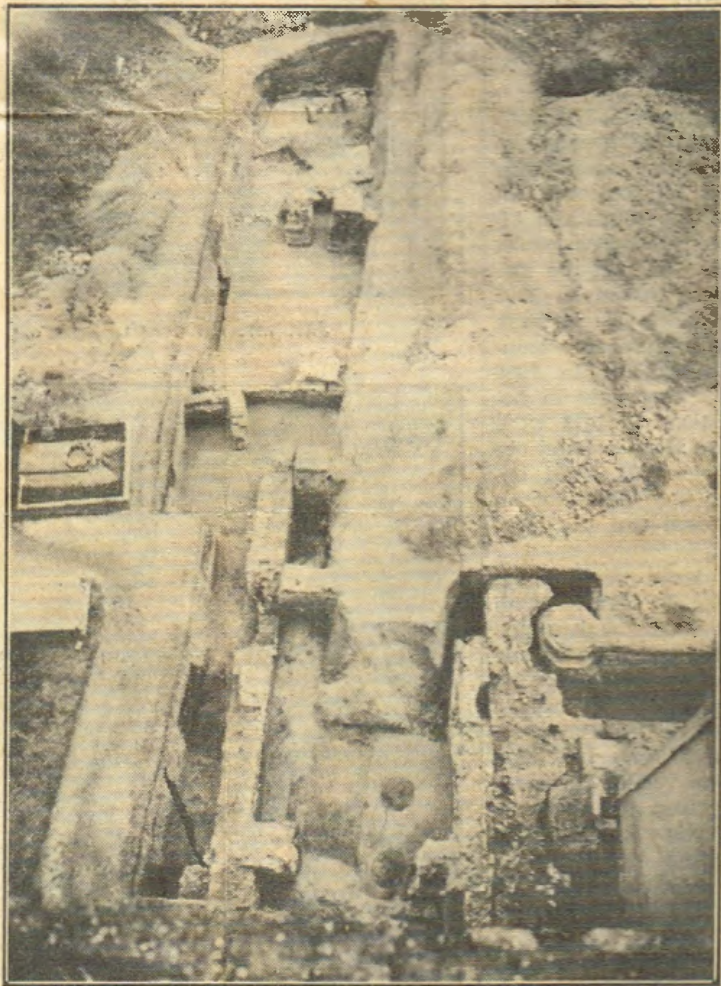
3. De laat-Romeinse vestiging. Van den in 1937 gevonden muur met bastion werd dit jaar een nieuw gedeelte blootgelegd, dat meer naar het Westen, tegen den ouden toren aan, is gelegen. Van de drie rijen paalgaten, die evenwijdig aan dezen muur loopen, werden nog enkele er bij gevonden, evenals ook het spoor van een houten wand, dat evenwijdig aan muur en paalgatrijen verliep. Het geheel is dus een deel van een houten binnenbouw, die, zooals bij 4e eeuwse vestingen gebruikelijk was, aan de binnenzijde, tegen de walmuren lag. Vermoedelijk is het gevonden één der voorraadsruimten. Ook ten Westen van den oude toren bleken nog sporen van dit gebouw aanwezig. Zodoende kennen wij daarvan thans den steenen buitenmuur aan de Zuidzijde en het houten gebouw daar tegen, over een lengte van circa 50 m. Verder Westelijk is echter alles vergraven en weggebroken in 1912, bij den bouw van de nieuwe kerk. Het verdere verloop van dien muur kon, ondanks het ijverigste zoeken, nog niet vastgesteld worden. Wel is op verschillende plaatsen een zeer breede en zeer diepe dichtgeworpen gracht gevonden, maar van een muur bleek niets. Wanneer, zooals langzamerhand waarschijnlijk wordt, die gracht tot het 4e eeuwse gebouw behoort, zal men

den muur daarbinnen te zoeken hebben. Hier wordt het onderzoek echter bemoeilijkt, ja grootendeels zelfs onmogelijk gemaakt door graven, tuinaanleg enz. *)

4. De Romeinse gebouwenresten uit de 2e en 3e eeuw. In 1937 werd reeds een fundament gevonden, dat, naar analogie van andere Romeinse gebouwen, zooals b.v. te Utrecht voor het hoofgebouw (praetorium, of juist, principia) van een vroegere vesting werd gehouden. Het lag anders georiënteerd dan de 4e eeuwse vesting en op dieper niveau; bewaard waren alleen overblijfselen van den Z.W.- en den Z.O. muur.

Behalve de voortzetting van den Z.W. muur, kwamen dit jaar ten Z.W. daarvan de grondslagen van een genij georiënteerd, rechthoekig gebouwtje (8,5 x 2,8 m.) te voorschijn. Dit ligt iets hooger dan de eerstgenoemde gebouwenresten, op een plaatselijke kunstmatige verhooging. We hebben hier dus waarschijnlijk te doen met een gebouwtje uit een later deel van deze periode.

De interpretatie van de genoemde gebouwenresten blijft nog onzeker. Mogelijk, zelfs waarschijnlijk, is nog steeds, dat ze deel uitmaken van een vesting, gesticht door keizer Traianus, wiens naam, althans gedeeltelijk, voorkomt op het fragment eener monumen-

Overzicht van de opgravingen te Cuyk 1938, gezien uit den ouden toren.

tale inscriptie, dat in 1937 voor den dag kwam. Het bovengenoemde gebouw zou dan de principia van deze vesting kunnen zijn. Sporen van buitenmuren werden echter nog niet gevonden. Van een of twee wel aangetroffen spitsgrachten is het juiste beloop nog niet bekend.

Door den naam van keizer Traianus wordt echter ook deze periode, hoe gering overigens de fot nu toe gevonden resten ook zijn, van het hoogste belang voor de geschiedenis van ons land in den Romeinchen tijd. Immers hij is het ook geweest, die door het verleenen van zijn naam aan Nijmegen, Ulpia Noviomagus, (de naam van den keizer was: Ulpus Traianus), aan deze stad meer aanzien heeft gegeven.

5. De vroeg-Romeinse sporen. Onder de ophoogingen uit de verschillende perioden kwamen op en in den natuurlijke bodem sporen te voorschijn van een nog vroegere vestiging dan de vorige. Vermoedelijk hebben wij hier te doen met fundamentgreppels en paalgaten van houten gebouwen.

Voor een deel hebben ze dezelfde oriëntering als die der 2de en 3de eeuw. Blijkens schervenvondsten behooren ze echter gedeeltelijk tot de 1e eeuw na Chr. Aangezien de vroegste scherven niet later dan het midden der eeuw te dateren zijn, moet men het begin van den Romeinchen invloed hier ter plaatse omstreeks dien tijd stellen. Omtrent den aard dier bouwsporen tast men echter vooreerst nog geheel in het duister. Gezien de ligging zouden ze van een Romeinisch castellum kunnen zijn; de aanvangstijd is dezelfde als van het oudste castellum te Utrecht en van andere vroeg-Romeinse nederzettingen in ons land.

De losse vondsten

Tot de losse vondsten behooren vooral scherven uit de eerste vier eeuwen van onze jaartelling; opvallend is vooral de groote massa vierde-eeuwsch materiaal, waaronder vrij veel terra sigillata met de voor die eeuw typische rolstempelversiering. Het bewijst, dat Cuyk in dezen tijd een belangrijk punt was. Op de Tabula Peutingeriana, een Romeinse reiskaart, vinden wij het dan ook reeds vermeld als Ceulcum.

Onder de vondsten van dit jaar zijn, behalve enkele munten van Augustus, Maximianus en Constantinus, vooral merkwaardig de resten van wandschildering op stuc, waar-

van het gelukte een groot stuk op te nemen.

In tegenstelling met het vorig jaar werden slechts weinig Merovingische scherven aangetroffen. Tezamen met de Karolingische en latere aardewerkfragmenten leeren zij ons, dat het terrein van de opgravingen der eerste eeuw tot op heden bijna doorlopend bebouwd is gebleven. Het is duidelijk, dat hier steeds een belangrijke plaats was, misschien een veer of brug over de Maas, waarvan het bezit vanouds waardevol werd geacht. Vandaar ook, dat twee Romeinse keizersnamen aan Cuyk verbonden zijn.

Evenals in 1937 geschieden de bovenvermelde opgravingen in nauwe samenwerking met het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, voorzitter jhr. mr. A. F. C. van Sasse van Ysselt en het Biologisch - Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, directeur dr. A. E. van Giffen. Bovendien bevorderden de Rijksinspecteur voor de Werkverschaffing, de heer A. J. Markvoort,

de burgemeester van Cuyk, de heer J. A. M. van de Mortel, alsmede de zeereerwaarde heeren Verschuure en Stegeman, resp. pastoor en dominee te Cuyk, in elk opzicht het bewuste werk.

De dagelijkse leiding berustte wederom bij den wn. conservator van het Museum van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, den heer Joan Willems, terwijl dr. H. Brunsting, assistent bij het Biol. Arch. Instituut als vertegenwoordiger van dit Instituut bij de opgravingen aanwezig was. Zij werden bijgestaan door de technici bij voornoemd Instituut, de heeren L. Postema en J. Lanting.

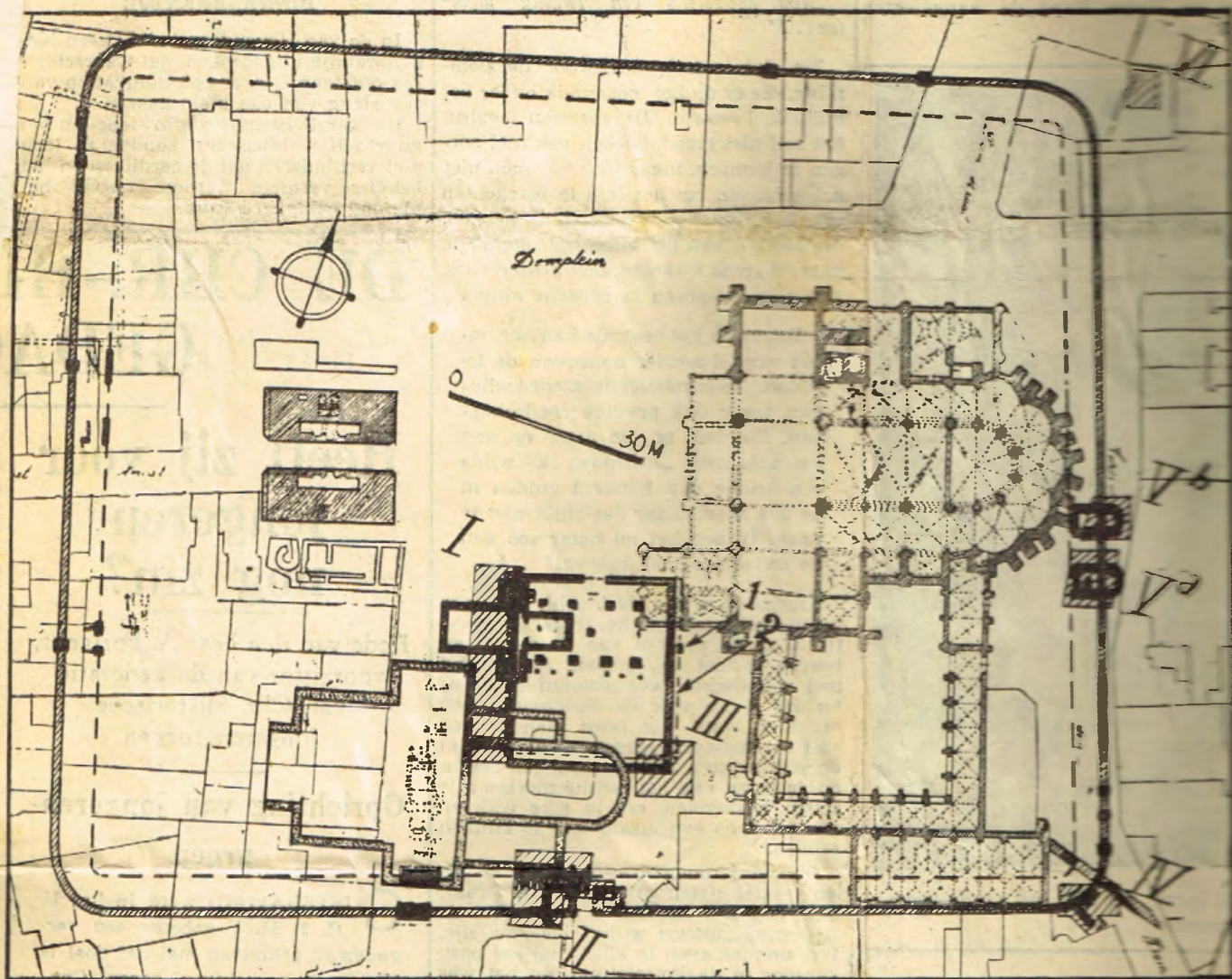
Groningen.

Dr. A. E. GIFFEN.

*) Interessant en hoogst belangrijk is deze periode evenwel, omdat men het gebouw kan opvatten als een vesting van keizer Julianus, die in 358 in onze streken vertoefde, en van wien de geschiedschrijver Ammianus Marcellinus verhaalt, dat hij langs de Maas drie castella herbouwde.

DE OPGRAVINGEN OP EN BIJ HET DOMPLEIN

Legerplaatsen der Romeinen

I.

IN de avondbladen van 12 en 19 Juli en van 3, 9 en 22 Augustus jongstleden is door de ondergeteekenden een reeks verslagen gegeven over de dit jaar op en bij het Domplein ondernomen opgravingen. Daarin is bij eenige schetskaarten het een en ander medegedeeld over het verloop der werkzaamheden en over inzichten omtrent het gevondene, welke zich tijdens de opgravingen bij den leider daarvan hebben gevormd. De aandachtige lezer heeft uit die reeks verslagen kunnen opmaken hoe bepaalde inzichten zich ontwikkeld hebben; het zal hem ongetwijfeld ook welkom zijn dat in het hierna volgende een overzicht gegeven wordt van hetgeen in die vijf verslagen is medegedeeld. In het verslag van 22 Augustus is er al op gewezen dat het in deze reeks medegedeelde voor wat het thans gevondene betreft alleen berust op eerste indrukken, waarvan men vermoeden kon dat zij bij het uiteindelijk onderzoek bevestigd zouden worden. Daar dat onderzoek nog niet de verzekering gegeven worden dat al die indrukken inderdaad bevestigd zijn; men vatte dus ook het hierna volgende slechts als voorloopige mededeeling op.

Bij gravingen die slechts zijdelings verband hadden met het op en bij het Domplein verrichte wetenschappelijke werk is reeds voor eenige jaren vast komen te staan, dat eertijds zoowel ter plaatse van de Kromme Nieuwegracht als van het stuk Oudegracht ten Westen van het stadhuis een rivierbedding lag. Als vaststaand kan worden aangenomen dat de opeenvolgende Romeinse legerplaatsen, welker ligging ten opzichte van het Domplein op de hierbij nog eens afgedrukte schetskaart te zien is, gebouwd zijn in een bocht van den Rijn,

waarvan het beloop door dat van Kromme Nieuwegracht, Jansdam, Minrebroederstraat, Ganzenmarkt en Oudegracht (ten Westen van laatstgenoemde straat) aangegeven is.

Vóór dat de opgravingen van dit jaar begonnen waren, was over die legerplaatsen al tamelijk wat bekend; een overzicht daarvan vindt men in het verslag van 12 Juli. Omtrent het juiste aantal dier legerplaatsen, haar ouderdom en de ligging van haar verschillende fronten bestond toen nog vrij veel onzekerheid. Duidelijk was daarentegen dat er een jongere legerplaats was geweest, met een steenen muur rondom en met een steenen stafkwartier; voorts dat vrijwel terzelfder plaatse een of meer andere legerplaatsen hadden bestaan, die blijkbaar alleen van hout en aarde waren opgetrokken. Een vondst van vijftig Romeinse gouden munten, in 1933 gedaan, maakte het zeer waarschijnlijk, dat één dezer houten legerplaatsen verwoest is geworden bij den opstand der Batavieren in 69 na Christus. Ook is het niet onwaarschijnlijk, dat de stichting der eerste legerplaats verband gehouden heeft met de vaststelling van den Rijn als Romeinse rijksgrens, door keizer Claudius, in of kort na 41 na Christus.

De Romeinen

WAAR in het Nederlandsche gebied benoorden de groote rivieren tot nog toe nooit een vondst gedaan is, waaruit blijken zou dat de Romeinen hier veel later dan het midden der derde eeuw gevestigd zijn geweest — ook te Utrecht en te Vechten schijnen zij tot op dien tijd te zijn gebleven — kan

DR. A. E. VAN GIFFEN en dr. G. C. Labouchère, leider van en medewerker bij het opgravingswerk van dit jaar op en rondom het Domplein, geven ons thans een overzicht van hetgeen voorloopig en wetenschappelijke uitkomsten is verkregen. Dit eerste artikel wordt nog door een tweetal andere gevolgd.

men aannemen, dat de Romeinse bezetting hier toen voor goed geëindigd is bij de doorbreking van het verdedigingsstelsel, de zogenaamde *limes*. Costelijk van den Rijn, door de Germanen. Wel hebben de Romeinen na dat hun gezag in het tegenwoordige Nederlandsche gebied nog hersteld; hun verdedigingslijn schijnt hier toen echter niet meer langs den Rijn, maar langs de Waal te zijn komen liggen.

Voor het overige is met het bestaan der te Utrecht aangetroffen Romeinse legerplaatsen geen enkel uit schriftelijke bronnen bekend voorval met enige zekerheid in verband te brengen. De naam Trajectum, waarmede van de vroege middeleeuwen af Utrecht is aangeduid, vindt men ten tijde van de Romeinse overheersching slechts eenmaal genoemd, en wel in een reisboek der vierde eeuw, het zogenaamde *Itinerarium Antonini*, dat waarschijnlijk afgeschreven is van een landkaart van het begin der derde eeuw.

Zooals reeds bij de opgravingen van 1929 en 1936 is vastgesteld, hebben de Romeinen hun legerplaatsen alhier op den onbedijkten Rijnover aangeland; die oever had een vastere bodem dan het omliggende drassige land, omdat de rivier hier een laag zandige klei, zogenaamde zavel, had afgezet.

De Romeinen hebben reeds vóór den

De bouw der oudste legerplaats den grond met kleizoden opgehoogd, om van het water minder overlast te hebben. Bij den bouw van elk der volgende legerplaatsen hebben zij dat in meerder of mindere mate opnieuw gedaan, het meest nog bij den bouw der jongste (steen) legerplaats. In de klei der kunstmatige ophooging zijn zoowel in 1836 en 1936 als thans in 1938 enkele scherven Germaansch aardewerk aangetroffen; zij mochten in die klei gemaakt zijn toen deze nog deel uitmaakte van den natuurlijke rivieroever. Daarna zal nog vermeld worden hoe ter plaatse van het Domplein en elders nog in de Middeleeuwen soortgelijke ophoogingen hebben plaats gehad. Vooral ook door deze latere ophoogingen zijn de oudste bouwresten zoo diep onder den grond komen te liggen dat zij door latere werkzaamheden tot op den tijd der wetenschappelijke opgravingen niet meer verstoord zijn. De resten van het Romeinsche Utrecht zijn vooral daarom zoo goed bewaard gebleven omdat zij reeds in de Middeleeuwen door herhaalde ophooging en bebouwing afgedekt en beschermd zijn.

De Legerplaats

DE opgravingen van dit jaar hebben omtrent het beloop van den steenen muur rondom de jongere Romeinsche legerplaats zoo vele nieuwe bijzonderheden opgeleverd dat nu de juiste ligging van elk der vier fronten dier legerplaats bekend is. Voordien was dat alleen het geval met het Noordelijke en het Westelijke front. In het Zuidelijke en het Oostelijke front, van welk laatste pas dit jaar de eerste deelen ontgraven werden, zijn onderscheidenlijk de Westelijke en de Oostelijke poort elk voor een belangrijk deel blootgelegd.

Waar eerstgenoemde juist daar gevonden is waar zij verwacht werd, namelijk in de as van het stafkwartier binnen de legerplaats, staat het om zoo te zeggen vast dat ook de nog niet ontgraven Noordelijke poort in die as gelegen is. Het vinden van de juiste plaats der Oostelijke poort bracht in gelijke mate zekerheid omtrent de ligging van de nog niet ontgraven Westelijke, namelijk in de as van de Oostelijke, welke as die van de Zuidelijke poort en het stafkwartier rechthoekig snijdt. Van dat in steen ongetrokken stafkwartier is in 1936 de plaats van het Westelijke, Noordelijke en Oostelijke en thans ook van het Zuidelijke front bepaald; het gebouw blijkt rechthoekig te zijn.

Door de opgravingen van dit jaar is ook komen vast te staan dat de in steen opgetrokken legerplaats twee houten voorgangsters heeft gehad; voorts zijn zekere, telkens weer teruggevonden bouwsporen er een aanwijzing voor dat de jongere dier twee waarschijnlijk nog een verbouwing heeft ondergaan.

In 1936 is vastgesteld dat het Westelijke front dier oudere legerplaatsen niet alleen even binnenwaarts van, doch ook evenwijdig aan dat der steenen legerplaats liep; thans is hetzelfde ook vastgesteld voor het Zuidelijke en het Oostelijke front, waarbij tevens werd bevonden, dat de houten Zuidelijke en Oostelijke poorten der oudere legerplaatsen in dezelfde assen lagen als onderscheidenlijk de steenen Zuidelijke en steenen Oostelijke poort der jongste legerplaats. Daarentegen is er nog geen gelegenheid geweest om vast te stellen of ook het Noordelijke front der beide oudere legerplaatsen meer of minder binnenwaarts van en evenwijdig aan dat van de jongere legerplaats heeft gelopen.

Ten aanzien van de nog niet ontgraven poorten der andere legerplaatsen bestaat dus nog feitelijk alleen bij de Westelijke dezelfde mate van zekerheid omtrent hare ligging als bij de overeenkomstige steenen poort der jongere legerplaats. De houten stafkwartieren der oudere legerplaatsen bleken ook ten naaste bij hetzelfde oppervlak beslagen te hebben als het steenen der jongere legerplaats en ook overigens overeen-

komst in plattegrond daarmede te hebben gehad.

Uit een bouwkundig oogpunt zijn dit jaar de opgravingen der omwallingen het belangwekkendst geweest. Daarbij is van de houten legerplaatsen de Zuidelijke poort, die bij de opeenvolgende vernieuwingen ongeveer dezelfde gedaante schijnt te hebben behouden, het best zichtbaar geweest. Hoewel de houten resten daarvan natuurlijk niet hooger bewaard zijn gebleven dan tot waar de grond der ophooging voor de jongere legerplaats gereikt heeft is uit die resten toch ongewoon veel op te maken geweest omtrent den vorm der poort.

De poortdoorgang moet gelegen geweest zijn tusschen twee vierkante houten torens, aan weerszijden waarvan de met lagen liggende dwarspalen versterkte wal zich aansloot. In den poortdoorgang bevond zich een tweemaal vernieuwde houten goot ter afwatering van de legerplaats.

Naar in het Zuidoosten vastgesteld kon worden liep van de oudere legerplaatsen de aarden wal, die ook bij de opeenvolgende vernieuwingen dezelfde gedaante behield, rond; aldaar hebben, evenals elders op den wal, uitkijktorens gestaan. Buiten den wal bevond zich een dubbele gracht.

Zoals gezegd is bij den bouw der jongere (steen) legerplaats althans aan Oost- en Westzijde het beloop van de omwalling der oudere legerplaatsen in dien zin gevolgd dat de steenen muur gebouwd is in en boven de grachten der laatstgenoemde. Van de geheele ommuring, waarvan het opgaande werk in tufsteen was uitgevoerd, zijn de grondslagen (van leisteen) bewaard gebleven voorzover zij niet plaatselijk weggebroken zijn ten behoeve van latere werken. Van het opgaande werk is het oorspronkelijke, dat dan uit den tijd der Romeinsche overheersching, uit het begin der 3de eeuw dagteekent, op de totnogtoe onderzochte plaatsen alleen hier en daar tot even boven de grondslagen bewaard gebleven. Dit is in het bijzonder het geval aan de poorten en wel, naar het schijnt, tot op de hoogte waar dat opgaande werk in de vroege middeleeuwen gelijk lag met den beganen grond. Overigens is dat opgaande werk, voorzover thans nagegaan is, aan den eigenlijken muur meest tot op de grondslagen gesloopt geweest, maar dan in de middeleeuwen, onder later te noemen omstandigheden herbouwd. Van het herbouwde opgaande werk zijn sommige deelen veel hooger bewaard gebleven dan het oorspronkelijke Romeinsche.

DE RESTEN DER POORTEN

II

VOR een belangrijk deel zijn de resten van de Oostelijke en van de Zuidelijke steenen poort ontgraven. Eerstgenoemde, staande aan een der uiteinden van den hoofdweg (via principalis) der jongere legerplaats, had een brederen doorgang dan laatstgenoemde, welke achter het stafkwartier stond. Van de Oostelijke poort kon de plattegrond vollediger uitgegraven worden; daarentegen bleek van de Zuidelijke de binnenzijde, met de posten der doorgangsoening aldaar, beter bewaard te zijn gebleven.

In den doorgang van laatstgenoemde poort is een deel van een uit tufsteen platen samengestelde goot gevonden, die evenals de hierboven genoemde houten goot der oudere Zuidelijke poorten, tot afwatering van de legerplaats diende. De steenen poorten hadden aan weerszijden van den doorgang torens, die aan den binnenkant vierkant uitsprongen.

Ook aan den buitenkant sprongen zij uit; aan de oostelijke poort kon vastgesteld worden dat de plattegrond daar halfrond is. Deze poorten zijn, evenals trouwens de geheele omwalling, het zwaarste en best bewaarde Romeinsche werk van dien aard dat op Nederlandsch gebied totnogtoe gevonden is. De plattegrond met ook aan de veldzijde uitsprin-

gende poorttorens is voor een Romeinsche legerplaats opmerkelijk en totnogtoe weliswaar bij enkele limes-cartella, doch niet in dit deel van het voormalige Romeinsche rijk aangetroffen.

In het zuidoosten kon worden vastgesteld dat de muur van de jongere legerplaats aan de hoeken daarvan rond liep, zooals dat ook het geval was met den aarden wal der oudere houten legerplaatsen. Ook had hier de steenen muur, evenals de aarden wal, een vierkante wachttorens die, zooals dat regel was, naar de binnenzijde toe uitgebouwd was. Evenals de houten legerplaatsen was de jongere steenen met een dubbele gracht omgeven.

Hetgeen binnen den omtrek der legerplaatsen aan bouwkundige bijzonderheden is aangetroffen behoorde meest tot de stafkwartieren. Van een der kanten werd nog een deel van den westwaarts omgevallen westelijken wand aangetroffen, met daarin een klein venster in de gedaante van een trapezium-vormige opening. Van het steenen stafkwartier werd een stuk van den naar denzelfden kant omgevallen westelijken gevel gevonden; daarvan kon worden vastgesteld dat de hoogte omstreeks vier meter is geweest.

Behalve van de stafkwartieren zijn er nog resten gevonden van andere gebouwen die onderscheidenlijk binnen de steenen legerplaats en binnen haar houten voorgangsters hebben gestaan. Met uitzondering van een nog in het tufsteen opgaande werk deels bewaard gebleven gebouw ten Oosten van het stafkwartier zijn van de jongere legerplaats de sporen van zulke gebouwen moeilijker te onderscheiden geweest dan die van de oudere legerplaatsen.

Van elk der laatstgenoemde moeten de houten resten namelijk spoedig na de desbetreffende verwoesting geraakt zijn onder de bij den bouw der volgende legerplaats opgebrachte klei, waardoor zij goed bewaard zijn gebleven.

Ouderdomsbepaling

IN hoeverre de jongste opgravingen nog nieuwe gegevens opgeleverd hebben tot de ouderdomsbepaling der onderscheidene legerplaatsen zal eerst na het uiteindelijk onderzoek beoordeeld kunnen worden. Voorloopig kan wel aangenomen blijven dat de oudste legerplaats hier omstreeks het midden der eerste eeuw aangelegd is; ook is het wel zeker dat er hier nog geruimen tijd na den opstand der Bataven een houten legerplaats gestaan heeft. De vondst van een scherf van aardewerk, dat kenmerkend is voor de legerplaats van Medenbieten, onder grondslagen welke met die van den steenen muur der jongere legerplaats in verband gemetseld waren duidt er op dat althans die muur na het jaar 190 is gebouwd. Ook de opmerkelijke vorm der steenen poorten met haar ook buitenwaarts uitspringende torens doet een betrekkelijk laten, 3den eeuwschen bouwstijl vermoeden; het is daarom wel waarschijnlijk dat de geheele ommuring in steen (en daarmede wellicht ook de geheele jongere legerplaats) pas uit het begin der derde eeuw dagteekent. Uit het ontbreken van eenig voorwerp uit den tijd der Romeinsche overheersching, dat na omstreeks het midden der derde eeuw zou zijn ontstaan valt het tijdstip af te leiden waarop hier die overheersching voorgoed geëindigd moet zijn. Dat dat einde gepaard ging met een verwoesting der legerplaats blijkt uit de ook in 1929 en 1936 overal teruggevonden resten van omgetrokken of omgevallen muurwerk, waartoe bovengenoemd stuk van den Westelijken gevel van het stafkwartier behoort. Die resten vormen juist de bovenste afscheiding van hetgeen hier bepaald nog ten tijde der Romeinsche overheersching, hier vermoedelijk eindigende met de bekende doorbraak van de limes in 260, in den grond terecht moet zijn gekomen.

Mogen nu ook bij het uiteindelijk onderzoek nieuwe gegevens tot de ouderdomsbepaling van het een en ander gevonden worden, reeds thans kan worden gezegd dat zekere vraagstukken omtrent den aard en den ouderdom der oudere legerplaatsen eerst door verdere opgravingen tot oplossing kunnen worden gebracht.

Van de lotgevallen der voormalige Romeinsche legerplaats Trajectum is voor wat het tijdvak tusschen het midden der derde en het begin der zevende eeuw betreft uit schriftelijke bronnen niets bekend. Ook oudheidkundige voorwerpen die bepaald uit dat tijdvak moeten dagteekenen zijn hier nog niet of nauwelijks gevonden.

Van het begin der zevende eeuw af is Trajectum dan weer uit de schriftelijke bronnen bekend als een door de Franken bezette burcht, waarin dan een kerkje wordt gesticht. Hoe die burcht gelogen was ten opzichte van de omstreeds het midden der derde eeuw door de Romeinen ontruimde legerplaats is voornamelijk niet duidelijk; er zijn namelijk in den grond binnen den omtrek dier legerplaats totnogtoe geen sporen gevonden die op een Frankische nederzetting duiden. Genoemd kerkje, waarvan het pas in de 13e eeuw heette dat het aan St. Thomas gewijd was, is nog in den loop der zevende eeuw door de heidenen verwoest en daarna weer tegen het einde dier eeuw herbouwd door den hierheen gekomen Angelsaksischen Christenprediker Willibrord. Laatstgenoemde (her)wijdde het aan St. Maarten en stichtte daarbij een nieuwe, aan St. Salvator gewijde kerk, welke blijkbaar de hoofdkerk van het hier gevestigde klooster is geworden. Met de geheele plaats zijn beide kerken kort vóór 858 door de Noormannen verwoest; van het hier gevestigde bisdom werd de zetel toen verplaatst naar St. Odilienberg aan de Roer, later van daar naar Deventer.

Omstreeks 920 keerde bisschop Balderik (918-976) naar deze plaats terug om er opnieuw het bisdom te vestigen. Hij herbouwde er de beide kerken; de St. Salvatorkerk werd daarbij een St. Mariakerk. Verder is er een overlevering uit de dertiende eeuw dat genoemde bisschop de muren van Trajectum herbouwde, welke muren in die eeuw nog bestonden. Het is zeer waarschijnlijk dat van laatstgenoemde herbouw het bovengenoemde jongere gedeelte van het opgaande werk der legerplaatsmuren dagteekent. Opvallend is dat bij dien herbouw althans de Oostelijke en de Zuidelijke poort, beide door de Romeinen aangelegd, niet opnieuw opgetrokken zijn; de muur der legerplaats is dan toen ook door die poorten heen doorgetrokken.

Binnen den omtrek der voormalige Romeinsche legerplaatsen viel op de in 1929, 1936 en 1938 onderzochte plaatsen waar te nemen dat daar nog eens een laag grond is opgebracht, en dat klaarblijkelijk in de 10de eeuw. Deze laag kwam te liggen onmiddellijk boven de reeds genoemde resten van omgevallen of omgetrokken Romeinsch muurwerk, waarvan toen waarschijnlijk een belangrijk gedeelte is opgenomen om opnieuw als bouwstof te worden gebruikt.

Een en ander geeft den indruk dat men in de 10de eeuw, in het Ottonische tijdperk dus, den burcht van Utrecht herbouwd heeft en sterker gemaakt heeft dan hij in het Merovingische en Karolingische tijdperk was. Daartoe heeft men wellicht pas in het Ottonische tijdperk weer volledig partij getrokken van de toen nog aanwezige resten van den Romeinschen vestingmuur. Blijkbaar zijn toen aan de hoeken daarvan uitspringende torens aangebouwd; hierop toch schijnen te wijzen de resten van twee koud tegen den Zuidoostelijken hoek aangezette tufstenen muren, die evenwijdig aan elkander dwars op den daar rond loopenden vestingmuur gebouwd zijn. Het onderling verband dier twee muren zal overigens nog het voorwerp van een toekomstig onderzoek moeten zijn.

De muren van den door bisschop Balderik herbouwd burcht moeten dan, zooals gezegd, tot in de 13de eeuw zijn blijven bestaan; alleen aan de Westzijde is de burcht waarschijnlijk nog in de 11de eeuw uitgebouwd. De ontmanteling heeft blijkbaar plaats gehad van de tweede helft der 13de eeuw af, toen de ommuring der tegenwoordige binnenstad in eersten aanleg voltooid was. Een en ander moet ook geschied zijn ter verkrijging van grond voor erven van claustrale huizen van den Dom en van St. Salvator.

De in 1254 begonnen kooromgang van den tegenwoordigen Dom is, gezien de plattegrond daarvan, waarschijnlijk gegrondvest toen de oude burchtmuur althans aan de Oostzijde nog in wezen was.

Wat de kerken betreft welke bisschop Balderik herbouwd heeft, diens St. Maartenskerk is, zooals in het verslag van 9 Augustus uiteengezet is, naar alle waarschijnlijkheid hetzelfde beduus als de uiteindelijk in 1826 gesloopte Heilige Kruiskapel. De resten daarvan, waarvan dit jaar het tevoren nog niet ontgraven middelste gedeelte zichtbaar is geweest, dagteekenen, naar de ligging ten opzichte van de grondlagen en den vorm te oordeelen, in hun geheel uit de 10de eeuw. Van een ouder kerkgebouw dat te plaatse gestaan zou hebben is geen spoor gevonden.

Wel is de Heilige-Kruiskapel in 1148 uitgebrand en heeft zij in 1423 een belangrijke verbouwing ondergaan, waar bij de zuidelijke zijkapel gesloopt is; dat alles betrof echter niet de grondslagen met het zich onmiddellijk daarboven bevindende deel van het opgaande werk, welke nu door de opgravingen goed bekend zijn geworden. De kerk der 10de eeuw had een rechthoekig eenbeukig schip, een wat smaller rechthoekig koor en tegen de oostelijke uiteinden van de flanken van het schip rechthoekige kapellen; zij was dus nog niet een volledig ontwikkelde kruiskerk. De bouw ervan blijkt plaats gehad te hebben van het door de ophooging der 10de eeuw bereikte woonvlak uit en met bouwstof (tufsteen, stukken dakpan, blokken beton en ook enkele blokken mergelsteen) welke blijkbaar afkomstig is van de jongere Romeinsche legerplaats. De sleuven voor de grondslagen zijn gegraven in den grond van genoemde ophooging.

De St. Maartenskerk van bisschop Balderik, die in het begin der 11de eeuw haar St. Maartens patronaat af heeft moeten staan aan den toen nieuwen Dom, door bisschop Adalbold gesticht ter plaatse van den tegenwoordigen, heeft blijkbaar deel uitgemaakt van het binnen den burcht gevestigde klooster. Van het kerkje dat Willibrord herbouwde en aan St. Maarten wijdde is dat niet overgeleverd, hetgeen een aanwijzing te meer is dat laatstgenoemd niet ter plaatse van eerstgenoemde heeft gestaan. Waar het wel gestaan heeft zal wellicht eerst dan kunnen worden geweten wanneer bij voortgezette opgravingen nadere gegevens over het Merovingische en het Karolingische Trecht verkregen zullen zijn.

Van de St. Salvatorkerk van Willibrord kan voornamelijk worden aangenomen dat zij gestaan heeft op de plaats waar zich de latere, uiteindelijk in 1587 gesloopte St. Salvatorkerk bevond. Waarschijnlijk heeft ook bisschop Balderik de kerk terzelfder plaatse herbouwd; het Maria-patronaat dat hij er toen aan gaf heeft zij behouden tot het begin der 12de eeuw, toen zij weer St. Salvatorkerk werd en tevens (tot het midden der 13de eeuw) St. Bonifa-

Daar bij de uiteindelijke slooping ook de grondslagen dier kerk weggebroken zijn en deze, voorzoover thans gevonden, eenzijdig dieper lagen dan die der Heilige-Kruiskapel, anderzijds toch blijkbaar jonger waren dan laatstgenoemde is het in dit geval moeilijker dan bij die kapel om uit den grond gegevens tot de bouwgeschiedenis te verkrijgen. De eerste indrukken die het betrekkelijk kleine gedeelte, dat dit jaar van de St. Salvatorkerk is blootgelegd, opleveren, vormen nog geen grondslag voor een stellige uitspraak over de bouwgeschiedenis.

Anderzijds laat het zich niet denken dat men bij voortgezette onderzoek der plaats waar die kerk gestaan heeft aanwijzingen krijgen zal welke van groot belang zullen zijn voor het vraagstuk van de St. Salvatorkerk van Willibrord gestaan heeft en welke gedeeltes deze kan hebben gehad. De ondergeteekenden hebben dan ook gemeend een dergelijk onderzoek te moeten aanbevelen.

Uit de laatste eeuw van het bestaan der St. Salvatorkerk dagteekent een vrij aanzienlijk aantal brokstukken van beeldhouw- en bouwbeeldhouwwerk gevonden in het puin dier kerk. Toen deze gesloopt werd moeten zich daarin nog vele voorwerpen bevonden hebben die eenige jaren tevoren, in 1580, door de beeldenstormers beschadigd waren. De kerk heeft wat haar inrichting betreft waarschijnlijk slechts geringe wijzigingen ondergaan, daar zij immers in 1580 alleen door de Roomsche-Katholieken ontruimd en nooit voor den protestantschen eredienst gebezigd is. Onder deze omstandigheden is het vrij groot aantal der in den grond gestopte brokstukken begrijpelijk; deze toch konden na de slooping wegens hun vorm bestaande meer als bouwstof dienen en, meent men, zandsteen zijnde, ook niet als de bouwstof tot grondstof voor kalkmortel worden vermalen.

Bijzondere vermelding verdienen stukken van de beelden van het vernoemde Heilige Graf (een voorstelling van Christus' graflegging), dagteekend uit het begin der 10de eeuw, voorts het grafschrift van den waarschijnlijk in September 1553 overleden kanunnik Johan van Angheren. Een waarschijnlijk reeds bij den beeldenstorm zwaar beschadigde voorstelling in hoog reliëf van de Kruisdraging van Christus heeft met een aantal brokstukken bouwbeeldhouwwerk en een stuk van een opschrift mogelijk deel uitgemaakt van het grafteeken van den kanunnik Johan Knyff.

Wellicht zal deze veronderstelling bevestigd worden wanneer men het volgende maal de opgravingen onmiddellijk naast de vindplaats van laatstgenoemd stuk opschrift voortzet en dan mogelijk nog andere deelen ervan terugvindt. Kanunnik Johan Knyff is in 1503 overleden; het beeldhouwwerk en het bouwbeeldhouwwerk dat recht wordt van zijn grafteeken afkomstig te zijn, vertoont den stijl van omstreeks 1540. Het kwam echter wel eens voor, dat voor iemand pas geruimen tijd na zijn overlijden een grafteeken opgericht werd.

Behalve ter plaatse van de voormalige Romeinsche legerplaatsen is er eenmaal ook gegraven op het Buurkerkhof ten Zuiden van het schip der kerk. Het betrof hier een profnering in een stadsdeel, dat reeds op grond van gegevens uit schriftelijke bronnen aangenomen werd voor de plaats der oude burgerlijke nederzetting, de kern van uit het burgerlijk Utrecht gegroeid te zijn.

Hier zijn bevestigd de uitkomsten van een in 1936 vanwege den leider der huidige opgravingen ingesteld onderzoek in den bouwput voor een fabrieksschouwsteen op het perceel Boterstraat 18. Wat toen door omstandigheden wat anders geschied is, kon thans met de gewenste nauwkeurigheid gebeuren: de vaststelling van verschillende woonvlakken, waardoor bleek dat deze plaats van den tijd der Romeinsche overheersching af door opeenvolgende ophoogingen van den grond voor bewoning geschikt is gemaakt. Een nauwkeurige onderzochte paling dier woonvlakken zal eerst kunnen geschieden op grond van een nader onderzoek der in de grond

gen aangetroffen oudheidkundige voorwerpen.

A. E. VAN GIFFEN,
G. C. LABOUCHERE.

EEN MERKWAARDIGE 5 VONDST

PER
REGEL. T

De ontdekking van het Kerkhof van den veldslag van Cannae (Bari)

De opgravingswerken van het kerkhof waar de gesneuvelden van den slag van Cannae werden begraven in den loop der maand Mei begonnen en sindsdien met spoed voortgezet, hebben geleid tot de ontdekking van zeer interessante feiten.

De kleine grafstede die in rechte lijn op ongeveer anderhalven kilometer ligt van den heuvel waar eertijds Cannae lag, bewaart ongeschonden maar speciaal uitzicht, met haar dubbele rijen langwerpige graven, waar de geraamten regelmatig uitgestrekt liggen, en waar tusschen de graven gansche hoopen beenderen liggen opgeslapeld. Deze overblijfselen herleiden zich doorgaans tot enkel den schedel die dan soms nog maar bedekt is met enkele steenen, of tot een hoopje vereengesmeten beenderen.

Het is slechts bij den ingang dat eenige regelmaat bij de graven is te bespeuren. Niet altijd, maar doorgaans toch liggen de geraamten met het hoofd in Zuid-Westelijke richting. Sommige graven houden slechts een schedel, anderen enkele beenderen in.

Bij een der geraamten heeft men de afwezigheid vastgesteld van de voorarmen, een ander had een been kort, sommigen zelfs de twee beenderen; in een beperkt aantal graven heeft men geraamten ontdekt die spoor droegen van eigenaardige breuken. Een graf dat bijzonder diep gegraven was, hield een geraamte in waarvan het hoofd vermorzeld was en de ruggegraat ingedrukt, alsof het lijk met geweld in den grond had gestopt.

Niet minder dan drie lagen geraamten liggen boven elkander. De graven van de tweede en derde laag waren zonder eenige regelmaat of lijnvoering. Op een zekere plaats, op diepte van 1.20 meter, is een vierde laag graven ontdekt. Ook op deze laag vindt men geen spoor van werktuigen, zoodat men moet aannemen dat deze laag behoort tot hetzelfde tijdstip als de andere.

Men heeft brokstukken gevonden van zwaarden, van twee spiezen en een paardentoom. Misvormde en versproeste stukken ijzer werden in schedels teruggevonden, zoodat men kan aannemen dat het deelen van wapenen of pijlen zijn die de slachtoffers hebben getroffen.

Men heeft ter plaatse ook een zeer groot aantal potten gevonden, potten uit het steenen tijdperk, anderen van de gemeenschelijke stijl. Van deze potten vindt men maar enkele exemplaren in deze graven, en daarentegen geen enkele uit de streek van Arezzo of van Byzantijnschen oorsprong, die nochtans veelvuldig gevonden worden op den heuvel der oude stad.

Men veronderstelt dan ook dat deze potten behooren tot een vroeger kerkhof, dat vernield en daarna in gebruik genomen werd.

Zoo werd een sarcophaag gevonden waarvan een steen was weggenomen en het oorspronkelijke geraamte vervangen door 15 schedels en andere beenderen.

Op verschillende plaatsen van het kerkhof werden dan nog allerlei andere voorwerpen gevonden, o.a. olijflampen, kleine leemen piramiden zonder eenige versiering. Ook werd een klein kruisje gevonden en een tiental munten geldstukken van Byzantijnschen karakter.

Hier willen wij er even op wijzen dat Cannae, zetel van een bisdom, verdwenen is in de 13e eeuw na Christus.

Er zijn velerlei sporen die wijzen op het bestaan van een vroegere ne-

Een der best bewaarde graven.

derzetting voor het vernielen der stad, waarover E. D. Weidman in zijn studie spreekt betreffende Polibio.

De graven waar men soldaten heeft begraven moeten vroeger voor kinderen bestemd zijn geweest. Titus-Livius spreekt in zijn boek XXII, 49, 13 van 2000 Romeinen die aan de uitmoording ontsnapten en hun heil zochten in de stad Cannae. Omsingeld vielen zij in handen van den vijand en tijdens dit gevecht moeten er zoowel bij de Romeinen als bij de anderen slachtoffers van elken ouderdom zijn geweest. Ten andere, na den slag van 216 jaar vóór Christus, is Apulië gedurende 9 jaar het slagveld geweest van den grooten oorlog.

In het jaar 207 vinden we Hannibal nog nabij Canusium. Een garnizoen van Carthagineezen was te Cannae gebleven als bewaking, en in 9 jaren tijd is het meer dan waarschijnlijk dat er bij de Carthagineezen kinderen zijn geboren. Men heeft ook een soort Ustrinum gevonden, een cirkelvormige ruimte die waarschijnlijk moest dienen om de lijken te verbranden; men denkt echter dat de Romeinen niet den tijd hebben gehad om hunne lijken te verbranden, en zedat maar zoo goed als het ging, begraven hebben.

In het tot nu toe ontginde gedeelte van het kerkhof heeft men reeds bij de 5500 geraamten ontdekt, en het is zeker dat men er evenveel zal vinden in het nog bloot te maken gedeelte.

In haar geheel beslaat de oppervlakte, waar men de aanwezigheid van geraamten meent te mogen vaststellen, ongeveer 50.000 vierkante meter.

Alles wijst er ontgensprekelijk op dat men hier werkelijk te doen heeft met den grooten slag van 216 jaar vóór Christus.

Er zijn nog eenige chronologische gegevens tekort, doch de studiën over de kwestie zijn reeds zooverre gevorderd dat men het veronderstelde weldra als een werkelijkheid zal kunnen aannemen.

Hiermee zal een belangrijk punt uit de oude geschiedenis van Rome zijn ongeklaard.

Gares

Een merkwaardige wijze van begraven, die tot ver in de 16e eeuw plaats had

Kapt. H. J. B. schrijft ons:

Bij Emmer-Erfscheidenveen is dezer dagen — naar uw blad ook reeds heeft meegedeeld — een veenlijk gevonden. Geoordeeld naar de foto's — van welke u er een heeft gereproduceerd — is er meer van bewaard gebleven dan enkele pessimistische berichten deden vreezen; hopelijk zal het Asser Museum het achtste exemplaar aan zijn hoogst zeldzame verzameling kunnen toevoegen.

Voor de studie van vroegere beschaving en voor de veenvorming zijn de veenlijken belangrijke onderwerpen. Biologisch maken we hier kennis met een stelsel van zelden tegelijk optredende voorwaarden, waaronder een dierlijk lichaam eeuwenlang in goed herkenbaren staat wordt bewaard. De eerste voorwaarde is dat het voor levende organismen, zoowel plantaardige (schimmels en derg.) als dierlijke (insekten, mikroben) onmogelijk moet zijn, te bestaan ten koste van het kadaver. Deze conditie is geheel vervuld door de wijze van begraving en door de eigenschappen van den veenbodem.

Er is in het reeds bestaande veen een kuil gegraven van ½ tot soms meer dan 1 meter diepte; hierin is het lijk gelegd en de kuil is met het uitgegraven veen gedicht. Het lijk is nu gebd in een stof, het veen, dat in hoogmate steriliseerende eigenschappen bezit. Het sphagnummos dat het hoofdbestanddeel van veen uitmaakt, is, bij gebrek aan verbandstoffen, in den oorlog 1914—1918, op groote schaal als goed vervangingsmiddel toegepast.

De tweede voorwaarde is dat de ligging van het lijk niet verstoord wordt, zooals dit in zandgrond vaak geschiedt door holengravend of aaszoekend wild. Dergelijk gedier komt als regel in het veen niet voor en ook de mensch van de oude tijden heeft om meer dan eene reden de eenzaamheid der venen vermeden.

Op het lijk oefent nu het veenwater zijn merkwaardige eigenschappen uit; het looft alle spierweefsels en lost de kalkdeelen op. Door deze natuurlijke mummificatie, welke zich voltrekt onder den druk der bovenliggende veenmassa, vinden wij de goedbewaarde veenlijken in het Asser Museum als een soms geheel beenderloos platgedrukt lederachtig hulsel. Ook met het lijk begraven voorwerpen, als kleeding, schoeisel, enz., hebben de beschreven werking ondergaan; alle ijzer is door het toetreden van zuurstof verdwenen. De schedel heeft door den druk vaak vervorming ondergaan.

Mogelijkheden van tijdsbepaling

In onzen tijd is ook de herinnering aan het gebruik, menschen in het moeras te begraven, vergaan. Daar sommige veengraven nauwkeurig onderzocht konden worden, is het mogelijk, ongeveer de tijdsperiode te kennen, waarin het gebruik heeft geheerscht; meestal merkt de zwoegende turfgraver pas te laat dat hij door een veenlijk heen steekt en heeft hij geen tijd, zich er mee te bemoeien. De bestudeering van het gebruik is zeker van belang, omdat het over een groot deel van Europa is aangetroffen; in ons land, in West- en Midden-Duitsland, Denemarken, Skandinavië en Rusland zijn veenlijken opgegraven. Het tijdstip, vóór hetwelk nooit een dergelijke moerasbegraving is geschied, leert ons het veen zelf, kennen. Het tijdstip, waarna zij zeer zeker niet meer zijn toegepast, wordt bepaald door de voorwerpen die bij het lijk worden aangetroffen.

Graaft men in een veen, dan doorsteekt men de jaar op jaar afgestorven en bezonken plantenresten, die als vliesjes de veenlaag vormen. Het plantendek is de bovenzijde van de grauwweenlaag, die soms een dikte van meer dan 1 meter heeft; deze vrij waardelooze veenlaag rust op het zwartveen dat de goede turf levert; de afscheiding is scherp en duidelijk zichtbaar. Boven elke veenbegraving nu, is deze bovenste laag, het grauwween, doorstoken voor het maken van het graf, zij is hier nooit ongeschonden; alle veenlijken zijn dus begraven nadat de vor-

ming van de grauwweenlaag begonnen was. Men kan dan ook altijd de brokken nog onderkennen, waarmede de kuil gedicht is. Soms heeft men waargenomen dat boven deze brokken zich een nieuw veenlaagje had gevormd, van een of meer dm. dikte.

Was nu het tempo bekend, waarmede veenvorming in zijn werk gaat, dan zou men door meting van dat laagje onmiddellijk weten, hoeveel tijd er verlopen was, sinds de begraving. Maar de factoren die op den veengroei invloed hebben, zooals jaarlijksch weersverloop, klimaatsverloop, optreden van bepaalde organismen, ingrijpen van den menschen, enz., zijn te weinig bekend, om met die meting bevredigende uitkomsten te verkrijgen.

Van de voorwerpen, bij veenlijken gevonden, hebben alleen munten voldoende kunnen bijdragen tot een eenigszins nauwkeurige tijdsbepaling. In een veen tusschen Emmer en Roswinkel vond men o.a. een doosje met munten van Frankische vorsten. Munten van de 11e eeuw, eenige duizenden stuks, vond men begraven bij baggerwerken aan det Ladogameer in 1934. In Juni 1901 vonden turfgravers in een veen onder Wijster (Dr.) bij elkaar de lijken van zes menschen; de huid was nog zoo sterk, dat een der gravers nog maanden lang een stuk er van als kap over zijn klomp heeft gedragen. De lijken, 3 volwassenen, 2 jongeren, één kind, droegen grove, maar goed geweven kleeren van felgroene kleur; de stof was nog opmerkelijk sterk. Over de lijken waren sterke, gebogen vliertakken aangebracht, zoodat zij oorspronkelijk in een holte moeten hebben gelegen. Bij de kleeren werden 16 munten gevonden, waarvan de jongste het jaartal 1573 droeg. Uit deze vondst staat vast, dat begraving van veenlijken nog plaats gevonden heeft na 1573; hóe lang na dit jaar is niet te zeggen, want munten hadden in die tijden een langen omloopsduur: een van de 16 was van 1483.

De drie vondsten samen maken het waarschijnlijk dat veenbegravingen van omstreeks Karel de Grooten tot aan den drempel van de 17e eeuw in zwang zijn geweest. De overige voorwerpen die van veenlijkvondsten bekend zijn, hebben voor dateering vrijwel geen nut. De voetbekleding bestaat meestal uit een sandaalvormige schoen, in vormen zooals zij altijd gedragen zijn. Het schoeisel zoowel als de kleeren zijn soms vaak gerepareerd en steeds in het naadwerk met groote zorg uitgevoerd. Dat is ook het geval aan de dichtgenaade runderhuiden die vaak worden aangetroffen. In een veen onder Witten (Dr.) werd het lijk van een jong meisje gevonden (1932) alleen gehuld in een koehuid, keurig dichtgenaaid. Medici die het lijk ter plaatse bezichtigden, meenden dat het niet langer dan 80 jaar geleden begraven kon zijn. Over het lijk lagen twee elkaar kruisende wit-berkenstammen. Dit laatste kan zeer vaak worden opgemerkt bij de veenlijken in al de straks genoemde landen. In 1930 werd in een veen bij Egtved (Jutland), gehuld in een runderhuid, het veenlijk van een 18 à 25-jarig meisje gevonden. Zij droeg een lint in het blonde pagehaar en was gekleed in een kort jakje met halve mouwen en een knievrije rok van ahangende koorden, waarlangs een franjezoom. Haar nagels waren gepolijst en naast haar lag een manikuurtaschje; ook bevonden zich in het graf de asch van een 7-jarig kind en een emmertje van berkenbast.

Aan veel veenlijken treft men soms gruwelijke verwondingen aan, toegebracht bij het leven. Het is alsof zij om een wandaad uit de gemeenschap zijn gestooten. Niet zelden is het lijk in een hurkende houding neergelegd, met touwen geboid; meer dan eens wijzen vast om den hals gesnoerde koorden op worging; ook komt voor dat midden door het lichaam een paal in den bodem van den kuil geslagen is. Uit dergelijke verschijnselen zou kunnen worden opgemaakt dat vrees voor wederkomen van den doode, in het gebruik een rol speelt. Onder Donderen (Dr.) lag een vrouwelijk veenlijk, met het haar aan een zijde van het hoofd kort geknipt en gebonden in een bak. Men zou aan een strafoefening kunnen denken; onder Zveelo vond men echter omstreeks 1830 het veenlijk van een vrouw die kostbaar gekleed was. Ook het ontbreken van dezelfde lichaamsdeelen aan veenlijken over het geheele waarnemingsgebied ondersteunt die meening niet. Een mannelijk veenlijk van het Terhaarster Veen miste een onderarm en een voet; aan Deensche is dezelfde vermindering waargenomen. Ook de runderhuid bij het Emmenerfscheidener veenlijk maakt het waarschijnlijk dat de begraving in het veen een scherp omschreven, men zou haast zeggen ritueel, gebruik moet zijn geweest

Nava R'damsoe
Crd., 5.11.38

VOORJAARS-„GENOEGENS” IN LAPLAND.

HET IJS BEGINT TE KRUIEN.

Indrukwekkend schouwspel.

De woest stroomende rivieren sleepen alles in haar razende vaart mede.

(Bijzondere correspondentie).

LAPLAND, Mei. — De sneeuw smelt, en daar op de zonnige hellingen komt de laatste boschgrond te voorschijn

Vóórdat de sneeuw weg is, moet de groote voorjaarswasch gedaan worden In Noord-Sweden wordt slecht tweemaal per jaar gewaschen. Geen wonder dat de linnenkast één van de belangrijkste punten van de huishouding vormt en den grootsten trots van moeder de vrouw! In een gemiddeld gezin bedraagt het aantal handdoeken al gauw 200. Voor ons Hollanders, die zoo gewend zijn onze wasch naar een inrichting te sturen, is het werkelijk de moeite waard om te zien hoe het hier toegaat.

Het heele gezin helpt mee om groote tobbes te vullen met sneeuw, die met kokend water overgoten wordt om te smelten en waar de kleeren eerst 24 uur in staan om te weeken. Daarna wordt al het goed driemaal gewaschen, dan gekookt en dan komt het spoelen, dat in de rivier gebeurt. Er wordt een flink stuk in het meterdikke ijs gezaagd om water uit te scheppen, paard en slee besteld, de kleeren in tobbes opgeladen en naar de rivier gereden. De waschvrouwen hebben elk een dikke stok, die breed uitloopt, waarmee ze de kleeren, telkens frisch water, in tobbes stampen. Daarna wordt elk kleedingstuk apart nog eens in het wak uitgespoeld. Vóórdat alles nu opgeladen wordt, om thuis gewrongen te worden, komt eerst de huismoeder naar beneden bij de rivier met... de brandewijnflesch en krijgen de woornatte en verkleumde waschvrouwen een flinke borrel! Een paar uur later hangt het heele erf tusschen huis en bijgebouwen met kleeren, die nu in de witte sneeuw moeten drogen en bleeken.

Het water stijgt. . . .

Het is nu zoo langzaam: hand 7 Mei geworden, de dooi houdt aan en dag en nacht

stroomt het water van de bergen in grootere en kleinere beken omlaag naar de rivier. Het water stijgt en tilt het ijsdek op. Breder wordt de rivier, in het midden ligt het ijs nog dik en sterk, terwijl aan de kanten het water stroomt en bruist Wij leven in steeds grooter wordende spanning wanneer het ijs zal gaan kruien. Wanneer je zoover van alle afleiding en stadsleven afwoont, wordt je veel meer één met de natuur, zijn de natuurwerken de groote emoties in je leven en daarom zal het niemand verwonderen, dat het schouwspel, wat ik nu nader zal trachten te beschrijven, de heele bevolking elk jaar telkens weer pakt. Al het werk wordt in den steek gelaten zelfs de school loopt leeg, zoodra er geroepen wordt: „Het ijs beweegt”. Een eigenaardig geschuiffel wordt gehoord en het heele ijsdek drijft stroomafwaarts. Aan de kanten worden kleine schotsen afgebroken en met groote snelheid weggevoerd. Een kwartier lang duurt dit schuiven. Dan loopt het ijs ergens in een bocht vast en blijft eenigen tijd liggen.

Maar na een paar uur begint dezelfde beweging weer en houdt nu langer aan. Kilometers ijs schuiven voorbij, maar meer en meer breekt het aan de kanten in schotsen. Plotseling een knal en het middenstuk barst. Langzaam wordt de scheur breedte en vormt zou een open stuk, waar het water kookt en tolt.

Kleinere schotsen, die hoogerop onder het ijsdek geschoven zijn, springen hier plotseling te voorschijn. Ik had het gevoel in Artis te zijn, bij het zeehondenbassin, waar je je als kind een ongeluk kunt schrikken als zoo'n groot beest plotseling snuivend uit het water springt. Dezelfde sensatie maakte ik hier mee. Als groote dieren duiken de schotsen op, gooien onder heftig geraas het water van hun rug en worden meegevoerd door den snellen stroom. Duiken een eind verder onder heftig protest en gekraak weer onder het ijs.

Boomen-transport.

Tot 12 uur 's nachts zitten we aan de rivier. De zon is een paar uur geleden ondergegaan en aan de kleurschakeeringen in het N.O. is het duidelijk te zien, dat zij van plan is heel gauw weer op te komen. Den volgende morgen staan we weer bij de rivier. Het water is nog meer gestegen, het ijs meer gebroken, schotsen persen en schuiven op en over elkaar en daartusschen, op- en omheen tollen, rollen en staan de stammen, één van de rijkdommen van het Noorden, de boomen, die in den winter afgezaagd en op de rivier gebracht zijn. Tien-duizenden stammen werden nu op hun natuurlijke transportband weggevoerd naar de groote zagerijen, die aan de kust gebouwd zijn. Maar ze hebben het hard te verantwoorden op

hun tocht; donderen neer in watervallen, worden geklemd tusschen de zware schotsen!

Nog meer stijgt het water, wilder wordt de stroom en de meterdikke ijsschotsen worden als lichte veertjes hoog tegen de rivieroevers gegooid. Alles wat in den weg staat sleepen ze mee en vooral dit jaar, nu door den enormen sneeuwval het water hooger is dan ooit te voren, wordt menige krachtige spar of den, die de oevers zoo sprookjesachtig mooi maken, neergedrukt en meegevoerd.

En daar midden tusschen alle stammen en schotsen drijven drie hooischuren, gedeukt en gekraakt aan alle kanten. (De boeren die hun weilanden kilometers vei langs de rivier

Lappen-Adonis, die het gedroogde rendiervleesch en de rendierkaas, dicht bij zijn hart draagt; vandaar zijn uitpuilende jasje.

hebben, bewaren het hooi daarbuiten in kleine houten schuren — lador — waarvandaan het 's winters met paard en slee gehaald wordt.)

Drie dagen en nachten duurt deze ijsgang. Dan wordt het rustiger en hebben we alleen de snelstroomende rivier met enkele schotsen en balken over

En nu is het tijd voor het groote voorjaarswerk het vloten. Meest in de kleine beken, maar ook in de rivier loopen de stammen vast, in bochten en vooral in watervallen. Soms is één stam, die vastgeklemd zit tusschen 2 steenen, in staat er duizenden vast te houden, die dan een hoogen dam in het water vormen. Een dergelijke dam kan honderden meters lang zijn. Nu is het het werk van de vlotters om juist die ééne stam los te krijgen, wat een buitengewoon gevaarlijk werk is. Op de balkendam, waar het water onder buist staan ze met hun lange pikhaken en schuiven stam voor stam in het water. Soms schiet een gedeelte los en onder luid waarschuwend geroep, springen de mannen over de rollende, tuimelende balken naar den veiligen oever.

Ik maakte dit mee in een kleine beek, waar ongeveer 4000 stammen opgehoopt lagen. Twintig man werkten om den dam los te krijgen. Plotseling trokken ze den goeden balk los en de heele berg was één en al beweging. De mannen sprongen als katten van balk tot balk. Als iemand uitglijdt en valt, weet hij wat dat beteekent, neer te vallen in den waterval tusschen steenen en stammen . . .

Even snel als het water gestegen is, valt het weer, vooral dit jaar nu er geen druppel regen komt en de mannen hebben volop werk alle stammen, die op de oevers achterblijven, vlot te krijgen.

De vroeg-historische bewoning der klei- en zandgronden.

Prof. Dr. A. E. van Giffen over de nieuwste onderzoekingen.

Reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling bouwden onze voorouders op de terpen en op de zandgronden boerenhoeven, die in vorm, afmeting en gebruik geheel overeenkwamen met onze Frieschtypische greidboerderij.

Het is niet waar, dat de Germanen geen gesloten nederzettingen kenden, doch alleen op verspreide hoeven woonden, gelijk totnogtoe op gezag van de oude Romeinsche schrijvers werd aangenomen.

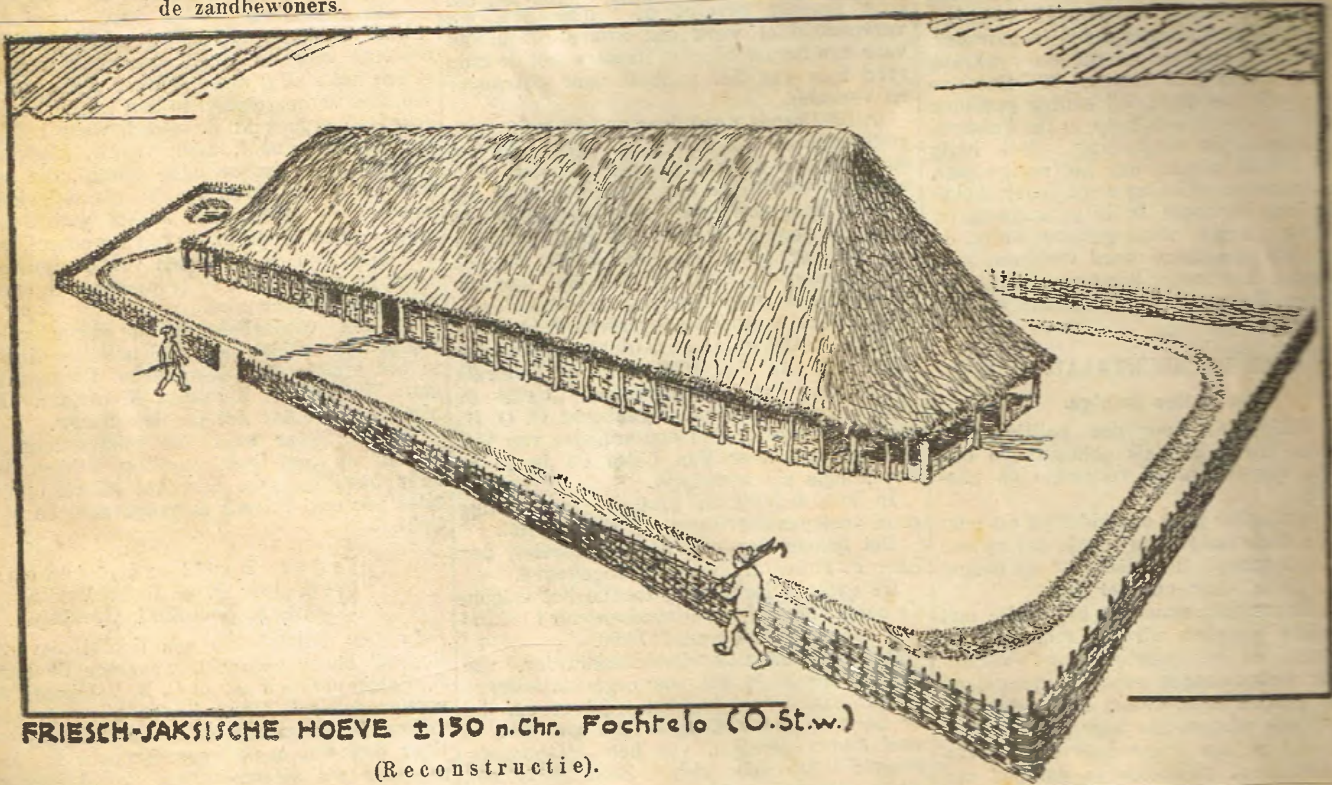
Nader onderzoek heeft in twijfel gesteld, of tijdens de terpentijd in den Frieschen stal het vee met den kop naar de middengang stond, gelijk aanvankelijk op grond van het terpen-onderzoek te Ezinge werd aangenomen.

Meer en meer wordt door de vondsten bewezen, dat er ook reeds tijdens de eerste bewoning van het kleigebied volkomen overeenstemming in bouwwijze en cultuur bestond tusschen de klei- en de zandbewoners.

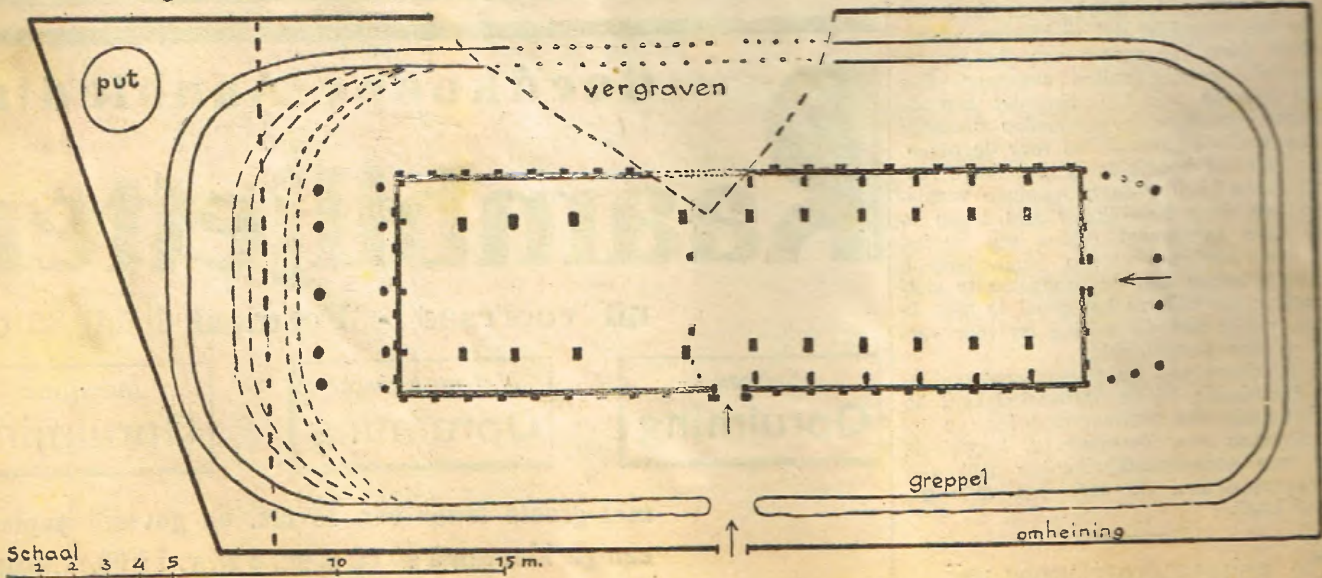
Ziedaar de voornaamste opgravingen uit hetgeen prof. Dr. A. E. van Giffen gisteravond in de Nieuwe Doelen te Leeuwarden voor het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, toegelicht door lichtbeelden, mededeelde over de vroeg-historische bewoning van het klei- en zandgebied.

Spreekster liet aan zijn eigen onderzoekte ervaringen voorafgaan een mededeeling over hetgeen totnogtoe in hoofdzaak over de bewoners van de terpen en van zandgronden vrijwel algemeen bekend was, evenals de berichten van tijdgenooten, zoals Pythias van Marsilië, Plinius, Tacitus en anderen, als uit de vondsten, die bij de belangrijke terpaigraffingen te voorschijn zijn gekomen en verwees daarbij naar het bekende standaardwerk van Mr. P. C. J. A. Boeles, „Friesland tot de Elide Eeuw”.

Wat in ’t bijzonder het Friesche boerenhuis betreft, citeerde spr. uitvoerig het werk van K. Uilke ma over dit onderwerp en in verband met de jongste onderzoekingen op dit gebied Dr. Kurt Jaeger „Das Friesische Bauernhaus” en S. J. v. d. Molen, „Oantekeningen oer it Fryske Boerehûs”, welk laatste vooral spr. veel aandacht heeft geschonken.

Germaansche hoeve (p.m. 150 na Chr) te Fochtelo (O.St.w.)

GRONDPLAN MET GREPPEL EN PALISSADE.

Ma kwam prof. Van Giffen tot de
 ijke inhoud zijner causerie, de mede-
 van zijn zijner ervaringen bij het
 atisch oudheidkundig bodemonder-
 van de terp te Ezinge (Gron.), op
 Zeijerveld bij Zeyen en Rhee (Dr.)
 te Fochteloo (Fr.). Dit systematisch
 roek dateert eigenlijk eerst van 1931.
 de resultaten ervan hebben reeds ge-
 tot een afgeheele herziening van onze
 omtrent de vroeg-historische bewo-
 van ons land.

De terp te Ezinge

H.A. groot en 5½ meter hoog Hij
 deel uit van twee terpenrijen ter
 rijken van het riviertje dat hier vroe-
 zee stroomde.

De eerste aanleg is deze terp een zoden-
 van 30 meter doorsnede en 1.20 me-
 hoogte, opgeworpen op een grondvlak,
 reeds eerder bewoond was geweest.

In den Romeinschen tijd is deze kern-
 aanmerkelijk verhoogd en uitge-
 met een dikke, homogene laag, die
 vroeger voor mest hield. Nader onder-
 heeft echter uitgewezen, dat zij be-
 uit organische stoffen, die in 't voor-
 bij het zakken van het water aan den
 van het riviertje werden aangetrof-
 zoals riet, biezen, waterplanten, enz.
 heeft dit waarschijnlijk gebruikt om
 bodem beter begaanbaar te maken.

Vervolgens bleek deze laag tot aan plm.
 na Chr. zeer geleidelijk te zijn opge-
 met klei en asch; hierin werden
 selselen van groote huizen aangetrof-
 Hierop volgde weer een tweede laag
 organische stoffen op den mantel van
 terp.

De bovenkant van deze lagen werd afge-
 door een brandlaag en hetgeen men
 vond, wees op een plotselinge ver-
 dering van cultuur in elk opzicht. Zoo
 verandert de grondstof van het aardewerk
 (rooie klei en vezels) in leem met zand-
 of granietgruis. Ook de verschillen in hui-
 bouw en grafritueel wijzen op een in-
 van zandbewoners. Tusschen de lij-
 graven der oorspronkelijke terpbewo-
 verschijnen de brandurnen van de im-
 migranten.

Men moet dus aannemen, dat in dezen
 zich een nieuwe bevolking op de ter-
 heeft neergezet en dat kunnen niet an-
 zijn dan de Angel-Saksische immigran-
 die zich geleidelijk met de oorspronke-
 le bewoners vermengden.

Op deze brandlaag volgen verhoogingen,
 aangebracht zijn tot aan den Karolingi-
 schen tijd en ten slotte volgt dan tot in de
 eeuw een aanmerkelijke uitbreiding,
 niet tot bewoning heeft gediend, doch
 baar werd aangelegd om het akkerland
 vergrooten.

In overeenstemming met de opeenvol-
 dezer grondlagen zijn het gevonden
 tuurwerk en andere cultuurresten. In het
 eerste woonvlak op het platte kweldervlak
 geometrisch versierd aardewerk en mantel-
 velden, te dateeren van ongeveer 400 tot
 vóór Chr. Vervolgens in de eerste ver-
 hoging het Friesch-Chaukisch of Ger-
 mansch vaatwerk en daarna achtereenvol-
 't Romeinsch, Saksisch, Merovingisch,
 Karolingisch en zelfs nog resten uit den
 eerste kloostertijd. In de Romeinsche cul-
 tuurresten weerspiegelen zich de geheele
 opkomst en val van het Romeinsche rijk.

Bij

de systematische afgraving

werd eerst de „onleesbare” bovenlaag ver-
 wijderd. Talloze recente cultuursporen
 maakten het onmogelijk om in deze laag
 iets met zekerheid vast te stellen.

Het vlak, dat nu bloot kwam, vertoonde
 een groote menigte vierkante hutkommen
 van plm. 3 bij 3 meter, overblijfselen van
 rechthoekige hutten met gevlochten wan-
 den en een zadeldak met topveltjes. Een
 Romeinsche scherf (Noord-Afrika) leverde
 de juiste dateering op 400 à 410 na Chr.
 Men had hier dus te doen met de woningen
 van de Angel-Saksische immigranten. De
 onregelmatige verspreiding van deze hut-
 ten duidde op een z.g. Haufendorf.

In dezelfde laag werden grafvelden aan-
 getroffen, die ook van vreemden invloed
 getuigden. Naast de Noord-Zuid gerichte
 lijkengraven der Friezen werden ernen
 met brandresten en paardengraven aange-
 troffen. (Later worden de lijkengraven dan
 Oost-West gericht, als gevolg van de chris-
 tianisatieering).

Op den woensdag, b.v. bij Beilen, treft
 men in de grafvelden dezelfde opeenvol-
 ging aan en ook daar worden kleine vier-
 paalige hutjes gevonden, die spr. verklaarde
 als tempeltjes.

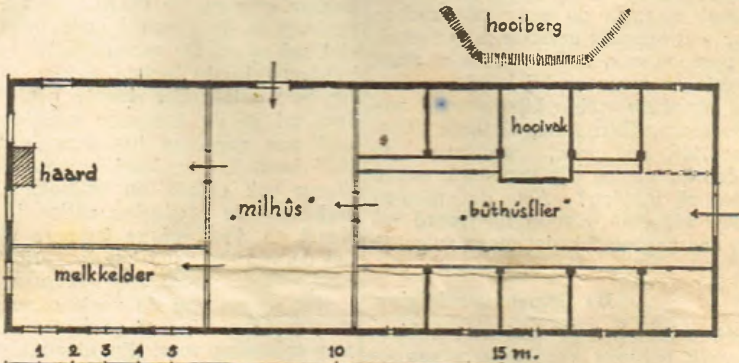
Bij verdere afgraving van de terp kwam
 men op het oppervlak van de z.g. mestlaag.
 In deze organische laag is het houtwerk
 bewaard gebleven.

Hier werden met groote zorgvuldigheid
 de resten van een groot gebouw blootge-
 legd, geconstrueerd op twee rijen van vier
 stijlen, die het dak droegen, een wand van
 vlechtwerk met leem bestreken en buiten
 den wand nog een aantal palen om het dak
 te schoren, zoodat de wand geen dragende
 functie had.

Bij verdere ontgraving ontdekte men een
 geheel complex van dergelijke woningen,
 waarvan het schuurgedeelte telkens op-

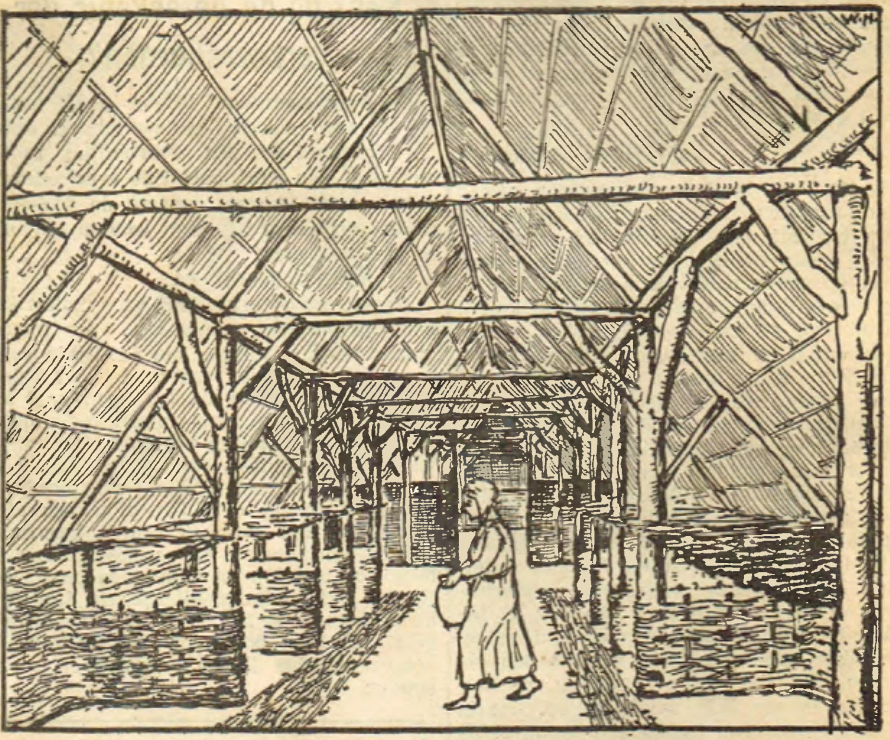
lateren Frieschen stal, waar de koeien
 met den kop naar den wand staan. Dit
 feit is indertijd van groot belang ge-
 acht en zelfs in leerboeken voor mid-
 delbare scholen overgenomen. — Ver-
 slagg).

Nader onderzoek heeft echter tot an-
 dere inzichten geleid en thans ver-
 klaarde Prof. Van Giffen: „Die mat-
 ten vormen een puzzle”. Ze
 kunnen ook 't prototype van de latere
 stalhouten zijn of misschien hebben ze
 gediend om de mest gemakkelijk af te
 voeren. „Het is een vraagstuk,
 dat nog bekeken moet wor-
 den”. In de stallen van ditzelfde type
 vanaf België tot in Denemarken staan
 de koeien overal op de „Friesche ma-
 nier” met de koppen naar den wand.

Oud-Friesche greidboerderij (tot ± 1700)
 te Wartena

(Uit S. J. v. d. Molen: Oanteikeningen oer it Fryske Boerehûs).

INTERIEUR VAN DE HOEVE TE FOCHTELOO.
 (Reconstructie).

nieuw was opgebouwd, naarmate dit deel
 door het inklinken van den terpbodem ver-
 zakte.

Het type van deze woning was dus een
 drieschepig huis. In de twee zijschepen was
 het vee gestald, gelijk de indeeling duidel-
 ijk liet onderkennen.

Op den vloer, voor de binnenstijlen langs,
 trof men uit teenen gevlochten

matten of horden

aan, die vast aan den dwarsgevelwand be-
 vestigd waren. Zij hebben dus van begin af
 aan op den bodem gelegen.

Prof. Van Giffen hield deze matten
 eerst voor z.g. voedermatten, die dan
 gediend zouden hebben om er het voer
 voor de koeien op te leggen. Hieruit
 zou dan volgen, dat toenmaals de
 koeien met den kop naar het midden
 van de schuur stonden. (In tegenstel-
 ling dus met het kenmerk van den

Het grootste van de in deze laag aange-
 troffen huizen was 9 meter breed en het
 gedeelte, dat blootgelegd kon worden, 26
 meter lang. Het was buitengewoon regel-
 matig gebouwd. De stallen waren ingericht
 voor twee koeien ieder en in totaal moet
 er plaats geweest zijn voor 56 koeien! Een
 afscheiding tusschen stal- en woongedeelte
 was niet aanwezig.

Deze groote woningen waren zeer regel-
 matig rondom het midden van de terp (ra-
 diaal) naast elkander gebouwd.

Deze bewoning heeft geduurd van de
 eerste eeuw vóór Chr. tot in de vierde
 na Chr.

In de kernhevel

zijn de wanden der huizen bewaard geble-
 ven tot 1.20 meter hoogte en de palen tot
 3 meter. De algemeene bouworde is dezelf-

zels de grondstof bestaat uit klei en kalf.
 In de bij deze nederzettingen ontdekte le-
 gerplaatsen werd hetzelfde langhalzige en
 geometrisch versierde vaatwerk aangetrof-
 fen als in de lagen van de terpvoet. Men
 trof hier gesloten nederzettingen aan, door
 een palisade omgeven.
 Tenslotte behandelde spr.

de als in de bovenliggende laag, doch hier zijn de huizen door gevlochten „schuffingen” aan elkander verbonden en vormen zoo tezamen een hecht geheel.

Onder de kernheuvel

dus op het vlakke veld werden ook nog grondsporen van woningen aangetroffen en ook deze waren zeer regelmatig gebouwd. De bouwstijl komt in groote trekken overeen met die in de hogere lagen, doch

in dit oudste huis is het woongedeelte door een dwarswand van de stal afgescheiden.

Het woongedeelte had geen uitgang naar buiten en bevond zich dus achter den stal.

Naast dit huis trof men acht rijen paalgaten aan, die niet anders verklaard kunnen worden dan door aan te nemen, dat deze palen in het water hebben gestaan en een platform met huisjes gedragen hebben.

Het geheel van deze nederzetting was omgeven met een rechthoekige palissadeering.

Het hier gevonden vaatwerk wijst op invloeden van den zandgrond, doch de herkomst ervan is nog steeds een raadsel. Het is hetzelfde als dat wat wordt aangetroffen in de onderste lagen der Friesche terpen.

Dit vaatwerk en de palissadeering vormen de verbindingsschakel tusschen de vroegste culturen op de klei en die op den zandgrond.

Om dit aan te toonen beschreef spr. uitvoerig de vondsten bij Zeijen en Rhee, die geheel met de vorengenoemde overeenkomen. De aardewerk-vondsten te Zeijen zijn geheel gelijk aan de vroegste uit de terpen,

de opgravingen te Fochteloo

In een zandtong in het hoogveen werd hier eerst het grondspoor van een groote hoeve blootgelegd van dezelfde bouworde als de boerenhoeven te Ezinge: een driescapig huis met twee rijen stijlen en meerdere vakken voor veestalling langs de wanden.

Doch hier is het verschil, dat de buitenpalen, die het dak schoren, niet buiten den wand staan, doch tegen den wand aan geplaatst zijn, hetgeen bewijst, dat deze bouworde zich ontwikkeld heeft uit een eenvoudig dakhuis.

Merkwaardig is voorts, dat hier het woongedeelte constructief verschilt met het stalgedeelte, doordat de dakstijlen anders gegroepeerd zijn. Het vertoont overeenkomst met de huizen te Rhee, waar men in het woongedeelte vier afzonderlijke zware stijlen aantreft, waarvan de functie nog niet is verklaard.

Deze „hoofdelingshoeve” dateert uit de eerste tot de derde eeuw onzer jaartelling. Er omheen stonden kleinere woningen, ieder met een eigen palissadeering omgeven.

Ook hier heeft het woongedeelte geen deur naar buiten. Het vertoont bovendien nog een andere merkwaardigheid n.l., dat in het gedeelte, dat aan den stal grenst, twee dakstijlen zijn weggelaten, zoodat hier een verbrediging is ontstaan, die doet denken aan de „flet” in de Saksische boerenhoeve.

Een ander huis, waarvan de grondsporen zeer gaaf zijn bewaard, vertoont nog een zeer bijzondere merkwaardigheid, n.l. een sloot of greppel binnen de palissade.

Dit heeft men hier of te Ezinge niet eerder aangetroffen. Te vergelijken is deze greppel alleen met iets dergelijks in de Eppinga terp in Oost-Friesland en met de kringgreppels om de urnenvelden in andere streken. Het is nog niet duidelijk of men aan deze greppel praktische of sacrale beteekenis heeft toe te kennen.

Ook hier vertoont het woonhuis een verbreed gedeelte.

Opvallend is de groote overeenkomst met de tegenwoordige Friesche boerenhoeve. Het type, die Uilkema-Postma als de oorsprong van het Friesche boerenhuis aangeven, is volkomen hetzelfde als dat hier te Fochteloo werd aangetroffen, evenals te Ezinge en op het Zeijerveld.

Het resultaat der nieuwste onderzoekingen, aldus besloot spr., wijst er dus op, dat de overeenstemming in cultuur tusschen de klei- en de zandbewoners, zooals die in latere tijden valt op te merken, reeds van zeer ouden datum is en er bestaat alle hoop, dat dit verband ook voor de tijden van vóór onze jaartelling meer en meer duidelijk zal worden.

LASTO

Een mammoetsbeen.

Omstreeks 1900 werd in de buurt van de Lemmer, uit het veen, een been van een mammoet opgegraven. Zoals was dit thans uitgestorven olifantachtig tijdenoot van den oermensch het leefde in den diluvialen ijstijd in het gebied noorden van Azië, Europa en Amerika. Onttend vele overblijfselen, ja, zelfs geheele haren van het beest, dat met bruine, lange en sijn haren bekleed was, zijn en worden gevonden in het eeuwige ijs van Siberië, in de bevroren modder van Jenissei en Lena (1).

Kerk te Eest
gezien van 2

Uit Friesland zijn, behalve de vondst van een mammoetskies op Ameland, nog de ontdekking van twee dergelijke kieszen uit de heide bij Nijegasterhoek (Small.) bekend; de beide laatste kwamen gelukkig in het Museum van Oudheden te Leerwaren terecht. De Lemster vondst werd door de eigenares later geschonken aan een instelling te Nijmegen, vermoedelijk het museum van het Canisius-college aldaar. Wel treft men in dit museum o. m. een aantal mammoetsbeenderen aan, doch de herkomst ervan is den conservator, helaas, onbekend. Wie onzer lezers kan ons hieromtrent nader inlichten?

De oudste klokken.

Beieren bezit de oudste klokken, die er op de wereld zijn; zij dateeren uit de 12e eeuw en dragen het jaartal 1144. Dan volgt Siena in Italië, waar men een klok heeft uit het jaar 1159. Volgens een bericht, dat men aantrof in het weekblad van Pamiers in Frankrijk, is er in Calvado (Spanje) een klok uit het jaar 1202. De oudste klok van Frankrijk, die groote geschiedkundige waarde heeft, is een klok uit het jaar 1339, in de kathedraal van Beauvais. Tot aan de groote revolutie droeg deze klok den naam van „Vischklok”, omdat ze telkens bij de opening en de sluiting van de vischmarkt geluid werd. Slechts met heel veel moeite heeft men in 1807 kunnen verkrijgen, dat deze klok niet het lot heeft ondergaan van alle andere klokken die in Frankrijk waren en die in de smeltovens verdwenen en omgieten werden.